

Osmanlı Devleti'nde Afet Yönetimine Bir Örnek: 1889 ve 1890 Malatya Yangınları

An Example for Disaster Menagement in the Ottoman Empire: The Malatya Fires of 1889 and 1890

Selahattin Satılmış

Doç. Dr.

Aksaray Üniversitesi

Tarih Bölümü

ssehahattin2003@hotmail.com

ORCID ID : 0000-0002-2282-9421

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Type : Araştırma Makalesi
Geliř Tarihi / Received : 4 Ağustos 2021
Kabul Tarihi / Accepted : 30 Eylül 2021
Yayın Tarihi / Published : 15 Ekim 2021
DOI Number : 10.21021/osmed.978876

Kaynak Gösterme / Citation

Satılmış, S. "Osmanlı Devleti'nde Afet Yönetimine Bir Örnek: 1889 ve 1890 Malatya Yangınları". *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 13 (2021): 101-128.

Osmanlı Devleti'nde Afet Yönetimine Bir Örnek: 1889 ve 1890 Malatya Yangınları

An Example for Disaster Management in the Ottoman Empire: The Malatya Fires of 1889 and 1890

Selahattin Satılmış

Öz

Malatya kenti, 19. yüzyılın son çeyreğinde birçok felaket yaşadı. 3 Mart 1893 depreminde çok büyük tahribat ve can kaybı yaşayan Malatya, aynı yıl kolera salgını nedeniyle yüzlerce nüfusunu kaybetti. Bu afetlerin birkaç yıl öncesinde ise iki büyük yangın felaketine maruz kalarak, büyük miktarda maddi ve manevi zarara uğradı. İlk yangın 1889 yılı sonlarında çıktı ve Malatya Çarşısı'nı küle çevirdi. Aynı çarşı, daha üzerinden bir yıl geçmeden ikinci ve daha büyük bir yangın felaketi yaşadı. Yangınlarda çarşıdaki dükkânların yanı sıra diğer bazı binalar da büyük zarar gördü. Deprem sonrasında olduğu gibi yangınlar sonrasında da afetzedelerin yaraları sarılmaya çalışıldı. Bu hususta hem Malatya livası (sancağı) ve buranın bağlı olduğu Ma'mûretü'l-'Azîz vilâyetinin yöneticileri hem de başkent İstanbul'dan devleti yöneten Osmanlı hükümetinin temsilcilerinin gayretleri ile yangınzedelerin yaraları sarılmaya çalışıldı. Maddi yardımlar yapıldığı gibi Malatya halkına bazı kolaylıklar da sağlandı. Bu çalışmada, bahsi geçen yangınların çarşı ve etrafında yol açtığı zararlar, afetler sonrası yaşananlar, afetzedelerin yaralarının sarılması amacıyla yapılan çalışmalar ve alınan tedbirler arşiv belgeleri ve dönemin gazeteleri ışığında ele alınarak, o dönemde Malatya halkının ve bölge idarecilerinin çektiği maddi ve manevi sıkıntılara yer verildi.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Malatya, Yangın, Felaket, Afet Yönetimi.

Abstract

The city of Malatya experienced many disasters in the last quarter of the 19th century. Malatya, which suffered great damage and loss of life in the earthquake of March 3, 1893, lost hundreds of its population in the same year due to the cholera epidemic. Several years before these disasters, he was exposed to two major fire disasters and suffered a great amount of material and moral damage. The first fire broke out at the end of 1889 and turned the Malatya Bazaar to ashes. The same bazaar suffered a second and bigger fire disaster less than a year later. In addition to the shops in the bazaar, some other buildings were also damaged in the fires. As in the aftermath of the earthquake, efforts were made to heal the wounds of the victims after fires. In this regard, the injuries of the fire victims were tried to be healed with the efforts of both the administrators of the Malatya liva and the Ma'mûretü'l-'Azîz province to which it was affiliated, and the representatives of the Ottoman government who ruled the state from the capital Istanbul. In addition to financial aid, some conveniences were provided to the people of Malatya. In this study, the damages caused by the aforementioned fires in and around the bazaar, what happened after the disasters, the studies and measures taken to heal the wounds of the disaster victims were discussed in the light of archival documents and newspapers of the period, and the material and moral difficulties of the people of Malatya and the regional administrators at that time were given.

Keywords: Ottoman State, Malatya, Fire, Misfortune, Disaster Management

Giriş

1840 yılından itibaren halkın yazlık evlerinin bulunduğu Aspuzu etrafında gelişerek büyüme imkânı bulan Malatya şehir merkezi¹, 19. yüzyılın son çeyreğinde, bilhassa 1889-1893 yılları arasında birbiri adına gelen birçok doğal ve beşeri afetlerle karşılaştı. Bu sırada Malatya, 1878 yılında kurulan ve merkezi Harput olan Ma'mûretü'l-'Azîz vilâyetine bağlı bir liva (sancak) statüsünde idi.² Ayrıntıları daha sonra verileceği üzere 1889 Kasım'ında ilk çarşı yangınıyla başlayan Malatya'daki afetler serisi, 1890 Kasım'ında çıkan ikinci çarşı yangınıyla devam etti. Malatya, ikinci yangından sonraki senede, 1891 yılında, bir afet olmasa da çiftçilerini etkileyen büyük bir talihsizlikle karşılaştı. Arşiv kayıtlarındaki ifadeyle afyon fiyatlarının "emsâli nâ mesbûk bir sûrette" yani daha önce emsali görülmemiş derecede düşmesi, Malatya çiftçisi için büyük bir felaket oldu.³ Çünkü Malatya, Osmanlı coğrafyasında afyonun en çok ve en kaliteli yetiştirildiği yerlerin başında gelmekteydi. Afyon üretimi, Malatya halkının en önemli geçim kaynaklarından biri, hatta en belirgin endüstri dalı haline gelmişti.⁴ Malatya'da üretilen afyonların en iyi kalitede olduğunu belirten The Levant Herald gazetesi muhabiri, "Bu kalitede afyon için bu yıl özel bir talep yok, şimdilik afyon ticaretinin durumu neredeyse yangın kadar iç karartıcı" diyerek, Malatya çiftçisinin maddi açıdan büyük kayıp yaşamakta olduğunu vurgulamaktaydı.⁵ Ayrıca 1880'lerin sonlarında kuraklık afeti Malatya'yı etkiledi. 1890 mahsulünün derecesi ortalamanın epey altında olduğu gibi aynı yılın yazı da kurak geçmişti. Mayıs ayından Kasım ayının 11'ine kadar, yaz ortasındaki hafif bir sağanak yağış dışında, tek bir yağmur damlası düşmemişti. Bu durum bir sonraki yılın tarımsal üretimini etkileyeceğinden çiftçi halkı endişelendirmekteydi.⁶

Malatya'da talihsizlikler kuraklıkla da son bulmadı. Şehir, son yangından 2 yıl 3 ay kadar sonra, öncekilerden çok daha yıkıcı bir afetle sarsıldı. 3 Mart 1893'te meydana gelen deprem, 416'sı Malatya merkezi ve köylerinde olmak üzere en az 885 kişinin hayatını kaybetmesine yol açtı. Adıyaman, Kâhta ve Akçadağ kazalarında da büyük tahribat ve can kaybına yol açan deprem, Malatya kazası genelinde bulunan binalardan 2.756'sının tamamen, 2.978'sinin büyük oranda yıkılmasıyla sonuçlandı. Binalardan 2.886'sı ise tamir edilebilecek derecede hasar gördü. Yukarıda ismi geçen kazaları da kapsayan Malatya livası genelindeki durum daha da vahimdi. Öyle ki deprem liva genelinde toplam 13.349 binanın yıkılmasına ya

¹ İsmail Aytaç, "Malatya", *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, 27 (İstanbul 2003), s. 474; Mısır Vâlisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın, çıkardığı isyan sırasında Anadolu'ya ordu göndermesi karşısında Osmanlı umumi karargâhı 1838 yazında Elazığ'dan Malatya'ya taşındı. O sırada Aspuzu'daki yazlık evlerinde bulunan halkın, ordunun ayrılmasından sonra kışlık şehirdeki harap olan evlerine dönmeyerek yazlık evlerinde kalmaya devam etmesiyle modern Malatya'nın çekirdeğini Aspuzu oluşturdu. Göknur Göğebakan, "Malatya", *DİA*, 27, (İstanbul 2003), s. 471.

² *Salnâme-i Vilâyet-i Ma'mureti'l-'Azîz*, H. 1310 (M. 1892), s. 78-84; Adnan Işık, *Malatya (1890-1919)*, (İstanbul: Yayınevi yok, 1998), 170-171, 245, 252-259.

³ *Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA.)*, ŞD., 1466/1, 5 R 1310. (Not: Belge fonlarının açılımları kaynakçada verilmiştir.)

⁴ 1876 yılından itibaren ülke genelinde düşüş eğilimi gösteren afyon, Malatya'da okkası (1 okka=1,28 kg) 1881-1885 döneminde 226 kuruşa alıcı bulurken, 1886-1890 döneminde 194 kuruşa satılmaktaydı. 1891-1895 döneminde ise büyük bir düşüş yaşayarak okkası 134 kuruşa indi. Malatya afyonunun kalitesinin yüksek olmasından dolayı ziraatla uğraşan devlet yetkilileri, başka yerlerde de afyon üretimi gerçekleştirmeye başladılar. Donald Quataert, *Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım (1876-1908)*, Çev. Nilay Ö.Gündoğan-Azat Z. Gündoğan, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2008), 244-245.

⁵ *The Levant Herald*, Vol. XI, Sayı. (S.) 6, 9 Şubat 1891.

⁶ *The Levant Herald*, Vol. X, S. 48, 1 Aralık 1890.

da çeşitli oranlarda hasar görmesine yol açmıştı.⁷ The Levant Herald muhabirinin ifadesiyle “*ard arda üç felaket (iki yangın ve bir deprem) yaşayan şehir neredeyse felç olmuştu*”.⁸ Malatya'nın yaşadığı talihsizlik bunlarla da sınırlı kalmadı. Depremden birkaç ay sonra Malatya halkını derinden etkileyen bir başka afet daha baş gösterdi. Henüz yıkıcı nitelikteki depremin yaralarını sarmakla uğraşan Malatya halkı aynı zamanda kolera salgınıyla da mücadele etmek zorunda kaldı. Salgın Malatya'da 896 kişinin ölümüne sebep olarak, depremden daha fazla can kaybına yol açtı.⁹

Bunların öncesinde ve sonrasında Malatya'da birçok doğal ve beşeri afetin meydana geldiği muhakkaktır. Örneğin, Ma'mûretü'l-'Azîz gazetesinin haberleri arasında, bu makaleye konu olan iki büyük yangından önce meydana gelen bir yangın haberine rastlanmaktadır. 10 Şubat 1884 gecesi saat 04.36 sularında çıkan bu yangın, kentteki Cemiloğlu Hanı'nın bitişiğindeki bakkal esnafı Kôr İbo'nun oğlu Abdülvehhab'ın dükkânında bulunan kibrit kutularının ateş almasıyla çıkmışsa da, asker ve polis memurlarının kısa sürede müdahale etmesi neticesinde, başka yerlere sirayet etmeksizin söndürülmüştü ve fazla bir maddi kayıp oluşmamıştı.¹⁰ 1889 ve 1890 yıllarının Kasım ayında Malatya Çarşısı'nda çıkan yangınlar ise çeşitli faktörlerin etkisiyle hızla yayılarak büyük tahribata ve maddi kayıplara yol açtı. Bu iki büyük yangınla doğrudan alakalı tek müstakil çalışma bulunmaktadır. Naim Ürkmez tarafından hazırlanarak, 2016 yılında Geçmişten Günümüze Malatya Uluslararası Sempozyumu'nda sunulan “Malatya'da Üç Yangın: 1889, 1890 ve 1919 Yangınları”¹¹ isimli bu bildiri metninde konular özet bir şekilde ele alınmıştır. Okumakta olduğunuz “Osmanlı Devleti'nde Afet Yönetimine Bir Örnek: 1889 ve 1890 Malatya Yangınları” isimli bu çalışmada ise arşiv belgeleri ve dönemin basını temel alınmış, daha geniş bir kaynak yelpazesine başvurulmuş; yangınların sebep olduğu tahribat ve zararlar, afetler sonrasında sergilenen kriz yönetimi, yangın bölgesinin yeniden imarı, halkın yaşadığı sıkıntılar, yangınların topluma yansımaları detaylandırılmaya çalışılmıştır. Bu sayede literatürde ve internet sitelerinde yer alan yangınlara ilişkin bazı hataların da düzeltilmesi mümkün olmuştur.

1. 1899 Yangını

Malatya Çarşısı'nı alevler altında bırakan ilk yangın, 20 Kasım 1889 tarihinde, öğle ezanı vakitlerinde, saat 12.18 sularında başladı. Bu sırada rüzgârın şiddetle esmesi yangının çarşı içinde kısa sürede yayılmasına neden oldu. Hemen müdahale edilmesine rağmen çeşitli sebeplerin de etkisiyle kısa sürede yayıldı, ancak çok sayıda dükkânın küle dönmesinden sonra söndürülebildi. Yangının kısa sürede söndürülemez hıza yayılmasının birçok sebebi bulunmaktadır. O esnada havanın rüzgârlı olması, ateşin hızla yayılması ve müdahaleyi kısıtlaması bakımından en büyük sebebi teşkil etmektedir. Önemli

⁷ 1893 Malatya Depremi ve afet yönetimi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Selahattin Satılmış, “1893 Malatya Depremi ve Afet Yönetimi”, *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, 39, (2016), 137-178; Aynı yazar, *Osmanlı Devleti'nde Afet Yönetimi ve Depremlerin Sosyo-Ekonomik Etkileri*, (İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık, 2017); Naim Ürkmez, “Osmanlı Devleti'nde Bir Toplumsal Dayanışma Örneği: 1893 Malatya Depremi”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9/43 (2016), 970-986.

⁸ *The Levant Herald*, Vol. XIII, S.13, 27 Mart 1893.

⁹ Göğebakan, a.g.m., s. 471.

¹⁰ *Mamûretü'l-'Azîz*, S. 19, 20 R 1301.

¹¹ Naim Ürkmez, “Malatya'da Üç Yangın: 1889, 1890 ve 1919 Yangınları”, *Geçmişten Günümüze Malatya Uluslararası Sempozyumu (14-16 Nisan 2016) Bildiriler Kitabı*, C. I, Yay. haz. Selcan Koçaslan, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2017, s. 755-767.

sebeplerden diğeri ikisi ise yangının çıktığı çarşıdaki dükkânların ahşaptan ve genel itibariyle birbirine bitişik bir şekilde inşa edilmiş olmasıdır.¹²

Çeşitli kurumlar ya da kişiler, şehirde çıkan yangın haberini merkezi hükümete ya da ilgili kişilere iletiler. Yangının yaşandığı gün Malatya Mutasarrıflığı, bağlı bulunduğu Ma‘mûretü’l-‘Azîz vâlisi Ali Paşa’yı telgrafla bilgilendirmiş, o da hemen durumu Dâhiliye Nezâretine (İçişleri Bakanlığına) bildirmişti. Vâliliğe ait telgrafın Dâhiliye Nezâreti tarafından Mâbeyn-i Hümâyûn Başkitâbetine arz edilmesiyle de dönemin padişahı II. Abdülhamid haberdar edildi. Bu telgraflarda yanan binaların miktarı ve meydana gelen zararın sonra arz edileceği belirtilmekteydi. Yangının ertesi günü sabahı Malatya’dan İbrikçiyân isimli bir esnaf, çarşıdaki binaların tamamının yandığını, kendi hanlarının ise şimdilik selamette olduğunu bildirmekteydi.¹³ Yine yangından bir gün sonra, 21 Kasım’da, Malatya’da yangından zarar gören medreselerin birinde görev yapan müderrislerden Osman, Mehmed, Hasan ve Halil Efendiler padişaha hitaben bir arzuhal kaleme aldılar. Yazılarında; “*medrese talebelerinin açıkta ve zor durumda kaldıklarından ve merhâmet-i şâhâneye başvurmaktan başka çâre bulamadıklarından*” bahisle padişahın yardım ve ihsanına nail olmak için girişimde bulundular.¹⁴ Malatya’daki yangın haberi kısa süre sonra basına da yansdı. İstanbul’da İngilizce olarak yayınlanan The Levant Herald gazetesi 25 Kasım 1889 tarihli nüshasında “*Malatya’da ciddi bir yangının yaşandığını ve çok sayıda ev ile dükkânın küle döndüğünü*” bildirmekteydi.¹⁵ Görüldüğü üzere yangından hemen sonra paylaşılan bilgilerde felaketin gerçek boyutu gösterilememişti. Bu durum, muhtemelen henüz zararın tam olarak tespit edilememesinden kaynaklanmaktaydı.

Yetkili mercilerce daha sonra yapılan incelemeler ise yangının halkın oturduğu evlere sirayet etmediğini, ancak çarşının neredeyse tamamı ile bazı câmiler ve külliyesindeki medreselerin yandığını ortaya çıkardı.¹⁶ Yanan câmiler, Bâbü’s-saâde ağalarından merhum İsmail Efendi tarafından yaptırılan ve Çınarlı Câmii ismiyle de anılan Bâbü’s-saâde Ağası Câmii ile Hâce Câmii olarak anılan Hoca Hacı Yusuf Efendi Câmii¹⁷ (Meşrutiyet sonrasında Yeni Câmii olarak anılmaya başlanmıştır) idi. Yangında zarar gören medreseler ise bu iki câminin külliyesinde yer alan eğitim kurumlarıydı.¹⁸ Bunların birinde yer alan 14 adet

¹² BOA, Y.PRK.DH., 3/58, 26 RA 1307.

¹³ BOA, Y.PRK.DH., 3/58, 26 RA 1307; DH.MKT., 1682/112, 24 R 1307. Ürkmez, yanlışlıkla olsa gerek, bildirisinde İbrikçiyâ’a ait çarşıdaki bir dükkânın yandığını belirtmiştir ki bu doğru değildir. Ürkmez, “Malatya’da Üç Yangın...”, s. 759.

¹⁴ BOA, Y.MTV., 41/40, 29 RA 1307.

¹⁵ The Levant Herald, Vol. IX, S. 46, 25 Kasım 1889.

¹⁶ BOA, DH.MKT., 1682/112, 24 R 1307.

¹⁷ Literatürde ve bazı internet sitelerinde Hoca Yusuf Efendi Câmii’nin 3 Mart 1893’te Malatya’da yaşanan depremde yıkıldığına dair yanlış bilgiler yer almaktadır. 1899 ve 1890 yangınlarında yanan câminin yeniden inşa edilmesine yönelik çalışmalara, maddi kaynak temininde yaşanan sıkıntılar sebebiyle, depremden sonra da devam edilmesi bu yanlışlığın en büyük sebebi olsa gerektir. Ayrıca 3 Mart 1893’te meydana gelen depremin tarihi de yanlışlıkla 3 Mart 1894 olarak gösterilmiştir. Câmînin depremde yıkıldığına yer veren kaynaklar için bkz. Işık, a.g.e., 499; Burak Kuruçaylı, “Kollektif Bir Hafıza Mekânının İyileştirilme Süreci: Yeni Câmî ve Çevresi (Malatya) İçin Peyzaj Tasarım Önerisi”, (yüksek lisans tezi, İnönü Üniversitesi, 2020), 40; Okan Karakaş, “Kentsel Mekân Olarak Meydanların Mekânsal Kalitesinin Ölçülmesine Yönelik Bir Araştırma: Malatya Yeni Câmî Meydanı”, (yüksek lisans tezi, Fırat Üniversitesi, 2019), 69; <https://malatyagunlugu.wordpress.com/tag/malatya-yeni-cami-tarihcesi/> (Erişim Tar. 02.08.2021).

¹⁸ BOA, ŞD., 1466/1, 5 R 1310.

dershane ile müdür makamının yanması sonucu medrese görevlileri ve talebeleri açıkta kalmıştı.¹⁹ Sabâh gazetesi ise yaklaşık altı ay sonraki haberinde yanan dükkân sayısının 600'den fazla olduğunu belirtmekteydi.²⁰ The Levant Herald gazetesi, 1890 Kasım'ında çıkan ikinci Malatya yangını sırasında yaptığı haberde, 1889 Kasım'ında yaşanan birinci Malatya yangını hakkında da bilgiler vermekteydi. Gazete, kendi muhabirinden aldığı bilgilere göre, birinci yangında Malatya Çarşısı'nın tamamının değil, ana kısmın yandığını belirtmekteydi. Muhabir, yanan dükkânların sayısının 800 civarında olduğunu tahmin edildiğini, ancak kesin rakamın bilinemediğini ifade etmekteydi. Bununla birlikte 2 câmi, 2 han ve bazı medreselerin yandığı aynı haberde hatırlatılmıştı.²¹ Aynı gazetenin ikinci yangın sırasında "eski tarz üzere bulunan dükkânlarından bazılarının da yandığını" belirtmesi, birinci yangın sırasında Malatya Çarşısı'ndaki dükkânların tamamının yanmadığını doğrulamaktadır.²² Bununla beraber yine ikinci yangın sırasındaki hasar miktarını hükümet merkezine bildiren Ma'mûretü'l-'Azîz vâlisinin, "*Geçen sene yanıp da bu sene müceddeden (yeniden) inşâ kılınmış olan tahmînen bin kadar dekâkîn (dükkânlar) ile...*"²³ şeklinde devam eden cümlesinde yeniden inşa edilen dükkânlara dâir rakamlar, birinci yangının yol açtığı tahribatın daha önce belirtilen miktarlardan biraz daha yüksek olabileceğini göstermektedir.²⁴ Görüldüğü üzere 1899 Malatya yangınında küle dönen dükkânlar hakkında tahmini sayıların verildiği, bunların 600 ilâ 1.000 arasında değiştiği, çarşıdaki dükkânların tamamının değil, önemli bir kısmının yandığı anlaşılmaktadır. Bununla birlikte yangın sonrasında inşa edilen dükkân sayısına dâir verilen, resmi yazışmalarda geçen, 1.000 rakamının gerçeğe daha yakın olduğu söylenebilir.

Çarşı esnafı için sevindirici olan tek şey ise yangının gündüz çıkması sayesinde dükkânlardaki mallarının önemli bir kısmını alevlerden kurtarabilmeleridir. Yani yangını söndürmek mümkün olmayınca, tek çare olarak "yangından mal kaçırmak" deyimini başarıyla uygulanabilmiştir. Buna rağmen maddi kayıp büyük boyutlara ulaşmış, The Levant Herald gazetesinin ifadesiyle "*özellikle fakir insanlar bu kayıplar nedeniyle afallamıştır*".²⁵ Ma'mûretü'l-'Azîz Vâliliğine ait bir belgeye göre 1889 yangınının yol açtığı maddi kayıp, 20.000 lira civarındadır.²⁶

2. 1890 Yangını

Malatya Çarşısı'ndaki ikinci yangın, 6 Kasım 1890 tarihinde yani birincisinden 11 ay 16 gün sonra çıktı.²⁷ Neccâr oğlu isimli birinin çarşı içindeki dükkânından çıkan yangın²⁸, gündüz meydana gelen birincisinin tersine, akşam ezanından iki buçuk saat sonra, 20.00 sularında başladı. Hemen müdahale edilmesine rağmen bu yangın da kısa sürede bastırılmadı ve hızlı bir şekilde yayıldı. Yangın ancak gece 01.00 sularında, beş saat kadar devam ettikten ve çok sayıda binayı küle çevirdikten sonra söndürülebildi. İkinci yangının hızla yayılmasının sebepleri genel itibariyle birincisiyle aynıydı. Birinci yangın sonrasında

¹⁹ BOA, DH.MKT., 1682/112, 24 R 1307.

²⁰ Sabâh, S. 254, 22 N 1307.

²¹ The Levant Herald, Vol. X, S. 48, 1 Aralık 1890.

²² Tercümân-ı Hakikat, S. 3714, 12 R 1308.

²³ BOA, İ.DH., 1202/94125, 12 R 1308.

²⁴ BOA, İ.MMS., 117/5017, 14 R 1308.

²⁵ The Levant Herald, Vol. X, S. 48, 1 Aralık 1890.

²⁶ BOA, İ.MMS., 117/5017, 14 R 1308.

²⁷ Ürkmez, ikinci yangının Rûmî tarihini (25 Teşrîn-i Evvel 1306) doğru, ancak Milâdî tarihini hatalı vermiştir. Ürkmez, "Malatya'da Üç Yangın...", s. 761; 25 Teşrîn-i Evvel 1306, 6 Kasım 1890 tarihine isabet etmektedir. <https://www.ttk.gov.tr/tarih-cevirme-kilavuzu/> (Erişim Tar. 07.09.2021).

²⁸ Mehmet Korkut Çeçen, *Malatyalı Necatî Divanı*, (Ankara: Grafiker Yayınları, 2015), 108.

çarşıdaki dükkânların taştan değil, yine yangının yayılmasında etkili olan ahşaptan yapılması ikinci felaketteki zayıflığın büyüklüğüne kapı aralamıştı. Yine birincisinde olduğu gibi dükkânların birbirine bitişik olması ve o esnada rüzgârın esmesi, yangının hızla yayılmasında etkili olan faktörlerdi. Birincisinden farklı olarak yangına karşı etkin bir şekilde müdahale edilmesini önleyici bazı sebepler de mevcuttu. Bunlardan birincisi yangının hava karardıktan sonraki saatlerde yaşanmasıydı. Resmi kayıtlarda geçen sebeplerden bir diğeri ise yangının devam ettiği sırada Malatya’da “*yer altından gelen gâyet mahûf (korkunç) bir sedâ (ses) ile birlikte 5-6 saniye süren bir hareket-i arzın (depremin) meydâna gelmesi*” ve yine arşiv kaydının ifadesiyle bunun yol açtığı “*dehşet*” idi. Anlaşılan depremin yol açtığı endişe, yangına azami derecede yapılması gerekli müdahaleyi engellemişti. Diğer bir ifadeyle iki afetin aynı sırada yaşanması hem yangını söndürmekle görevli olan kişilerin hem de halkın endişesini ikiye katlamıştı.²⁹

Aynı sırada meydana gelen iki afette can kaybı yaşanmaması en büyük teselli kaynağı olmuşsa da, daha önce belirtildiği gibi, yangın Malatya’da çok büyük tahribata ve maddi kayıplara sebep oldu. Malatya Mutasarrıflığı tarafından yapılan ilk belirlemelere göre; bir önceki yangında yanıp da yeniden ve muntazam bir şekilde inşa edilen 1.000 kadar dükkânın tamamı ile 2 câmi (Bâbü’s-saâde Ağası Câmiî ve Hoca Yusuf Efendi Câmiî), 2 han³⁰ ve 20 kadar ev yangında harap oldu. Bununla birlikte çarşının yakınında bulunan hükümet konağı, rüştiye mektebi, ibtidâî mektep (ilkokul) ve karşısındaki dükkânlar ile diğer binalar yangının bastırılması sayesinde kurtarılabildi.³¹ Yangının sebep olduğu tahribat hakkında bilgi veren kaynaklardan birisi de Ma’mûretü’l-‘Azîz Jandarma Kumandanı Âhid Bey’in yangından hemen sonra Seraskerliğe (Genel Kurmay Başkanlığına) çektiği telgraftır. Yazıda yangının çıktığı ve sürdüğü vakit, yanan dükkân ve câmi sayısı, yangın sırasında yaşanan deprem hakkındaki bilgiler Malatya Mutasarrıflığınıniki ile aynı olmakla birlikte bunlardan farklı olarak 3 hanın yangından zarar gördüğü belirtilmektedir. Buna göre bir han tamamen yanarken, yeni yapılmış bir hanın yarısı ile başka bir hanın ön tarafı yangında zarar görmüştür. Ayrıca aralarda bulunan bazı evler ile dükkânlar da yanmaktan kurtulamamıştır. Bu kaynaktan, yanan ev sayısına dair rakam verilmemiştir.³² The Levant Herald gazetesi ise yanan ev sayısının 100 kadar olduğunu bildirmektedir.³³

Ulusal basında da 1890 Malatya yangınıyla ilgili haberler yer almaktadır. Ancak bunların afetin hemen akabinde değil, belli bir müddet sonra gazetelere yansıdığı ve özellikle de ilk haberlerin yüzeysel nitelikte olduğu görülmektedir. Örneğin The Levant Herald gazetesi 17 Kasım 1890 tarihinde yani afetten 12 gün sonra Malatya yangınında 1.000 kadar dükkân ve evin yandığını ve yangın sırasında deprem meydana geldiğini haberlerinde paylaşmaktadır.³⁴ 25 Kasım 1890 tarihli Tercümân-ı Hakikat gazetesi ise “*Cenâb-ı Hak kâffe-i bilâdı masûn ve mahfûz buyursun*” duasıyla başladığı haberine bir sene önceki yangından bahisle devam etmiştir: “*Malatya şehrinde bir önceki sene harik-i hân ü mân-sûzun (evsiz barksız bırakan, kül eden yangının) çok sayıda dükkân ile câmi’, medrese ve ba’zı binâları kül ettiğinden ... “harik-i mezkûrun henüz gönüllerde nâ’ire-i te’sîri bâkî iken...*”. Bu cümleyle 1899 yangınının hâlâ hafızalarda çok canlı olduğu vurgulanmış ve ardından Malatya’nın ikinci büyük bir yangına maruz kaldığı

²⁹ BOA, İ.DH., 1202/94125, 12 R 1308; DH. MKT., 1779/83, 26 L 308; Y.PRK.ASK., 66/55, 23 RA 1308; Tercümân-ı Hakikat, S. 3714, 12 R 1308.

³⁰ Birisi Zahikoğlu Hanı’dır, diğerinin ismi ise kayıtlara geçmemiştir.

³¹ BOA, İ.DH., 1202/94125, 12 R 1308.

³² BOA, Y.PRK.ASK., 66/55, 23 RA 1308; Y.PRK.ASK., 52/25, 25 RA 1306.

³³ The Levant Herald, Vol. X, S. 48, 1 Aralık 1890.

³⁴ The Levant Herald, Vol. X, S. 46, 17 Kasım 1890.

belirtilmiştir. Gazete ayrıca eski tarz üzere bulunan, diğer bir ifadeyle birinci yangından zarar görmemiş dükkânlardan bazılarının da yandığını belirtmektedir. Ancak haberde kaç tanesinin bu gruba girdiğine dâir bilgi verilmemiştir.³⁵ Bu durumda resmi yazışmalarda ve *The Levant Herald* gazetesinde birinci yangından sonra inşa edildiği belirtilen 1.000 adet dükkândan daha fazlasının ikinci yangına maruz kaldığı söylenebilir.

Tercümân-ı Hakikat, daha önceki kaynakların zayiata dâir verdiği bilgilere ek olarak bir câminin bitişiğinde yer alan medresenin de tamamen yandığını belirtmektedir. Bununla birlikte yanan câmi sayısını iki gösteren diğer kaynaklardan farklı olarak bir adet câminin yandığı bilgisini vermiştir.³⁶ Bu durumda yanan medresenin Bâbü's-saâde Ağası ya da Hoca Yusuf Efendi Câmii Medreselerinden biri olduğu söylenebilir. *The Levant Herald* gazetesi ise 27 Mart 1893 tarihli nüshasında daha önceki haberlerinden farklı bilgiler paylaşmaktadır. 1890 yangınının, 1889'da meydana gelen birincisinden daha geniş alana yayıldığını belirten gazete, ikinci yangında yaklaşık 1.200 dükkânın küle döndüğünü belirtmektedir.³⁷ Ayrıca ikinci yangında 100 kadar evin yandığı dikkate alındığında³⁸ yanan bina sayısının 1.100 ilâ 1300 arasında olduğu anlaşılır. Dolayısıyla ikinci yangının birincisinden daha fazla binayı etkilediği görülmektedir. İkinci yangında zararın daha fazla olmasında yangının çarşıda daha geniş bir alana yayılmasının ve evlere sirayet etmesinin etkili olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca ikinci yangının gece meydana gelmesi nedeniyle maddi zarar da daha fazla olmuştur. Çünkü birincisinde yangından mal kaçırınlar dükkân sahipleri idi. Gece meydana gelen ikinci yangında ise dükkân sahipleri mallarının ancak çok az bir miktarını kurtarabilmişlerdi.³⁹ Yangından mal kaçırın asıl kişiler ise gecenin karanlığından faydalanarak dükkânlardaki malları yağmalayan hırsızlar olmuştu ve bu olay toplumda yangının açtığı yarayı daha da derinleştirmişti.⁴⁰

3. Yangınlar Sonrasında Sergilenen Afet Yönetimi

20 Kasım 1889'da yaşanan ilk yangının hemen akabinde yangınzedelerin yaralarının sarılması için girişimler başlatılmıştır. Daha önce belirtildiği gibi, Ma'mûretü'l-'Azîz Vâliliğinin "Malatya'da etkili olan yangın ve oluşturduğu hasarın derece ve miktarına dâir telgrafi" Dâhiliye Nezâreti tarafından Mâbeyn-i Hümûyûn Başkitâbetine arz edilerek, Padişah II. Abdülhamid bilgilendirilmişti.⁴¹ Diğer taraftan, yukarıda da bahsedildiği üzere, yangından bir gün sonra medresede görev yapan müderrisler, yanan medreseleri için padişahın ihsanını talep etmişlerdi.⁴²

Merkezi hükümetten yardım talep edenlerden bir başka isim ise mahalli Ermeni Murahhasalığı (Piskoposluğu) idi. Piskoposluk, dükkânları ve evleri yanan esnaf ve fukara takımının son derece sefalet içinde kaldıklarını, dolayısıyla "atûfet-i seniyye"ye (padişahın merhametine) layık olduklarını vurgulamaktaydı. Ermeni Murahhasalığının da talebi üzerine Dâhiliye Nezâreti 9 Ocak 1890 tarihinde, gerekli tahkikatın yapılması hususunda Ma'mûretü'l-'Azîz Vâliliğine talimat vermiş⁴³ ve daha önceki

³⁵ *Tercümân-ı Hakikat*, S. 3714, 12 R 1308.

³⁶ *Tercümân-ı Hakikat*, S. 3714, 12 R 1308.

³⁷ *The Levant Herald*, Vol. XIII, S. 13, 27 Mart 1893.

³⁸ *The Levant Herald*, Vol. X, S. 48, 1 Aralık 1890.

³⁹ *The Levant Herald*, Vol. X, S. 48, 1 Aralık 1890.

⁴⁰ Çeçen, a.g.e., s. 108.

⁴¹ BOA, DH.MKT., 1682/112, 24 R 1307.

⁴² BOA, Y.MTV., 41/40, 29 RA 1307.

⁴³ BOA, DH.MKT., 1688/81, 17 CA 1307.

talimatlarına benzer şekilde yangınzedelerin refahının ve rahatlarının sağlanması için gayret gösterilmesini ve neticesi hakkında kendisinin bilgilendirilmesini istemişti.⁴⁴

Kentsel Dönüşüm: Dükkânların İnşası ve Kent Merkezinin Yeniden Düzenlenmesi

Afet yönetimi bağlamında ele alınacak konulardan birisi, yanan dükkânların yerlerine yenilerinin inşa edilerek, en kısa zamanda, kentin ticaret merkezi olan Malatya Çarşısı'na yeniden canlılık kazandırılmasıydı. Birinci yangın sonrasında Ma'mûretü'l-'Azîz vâlisi ve Malatya mutasarrıfı, yanan dükkânların yeniden yapılacağını vaat ederek, afetzedeleri teselli etmeye ve esnafın karamsarlığa kapılmasını önlemeye çalıştılar.⁴⁵ Yapılan çalışmalar neticesinde yangına maruz kalan Malatya Çarşısı ve civarındaki bölge adeta kentsel dönüşüme uğradı. Bir sivil mühendisin yönetiminde çarşı ve civarı, daha geniş cadde ve sokaklara sahip olacak şekilde yeniden tasarlandı. Ayrıca yanan dükkânların yenileri, sahipleri tarafından eskilerine nazaran daha iyi ve daha güzel görünüme sahip olacak şekilde inşa ettirildi. Bununla birlikte, bir ya da ikisi dışında, çarşı esnafı yeni dükkânlarını çeşitli sebeplerden ötürü taştan değil, yine ahşaptan inşa ettirmişlerdi. Çünkü dükkânların taştan inşa edilmesi daha fazla para harcanmasını gerektireceği gibi aynı zamanda duvarları kalınlaştırmasından dolayı zaten dar olan mekânları daha fazla daraltacaktı. Bu avantajlarla birlikte çarşıda çıkması muhtemel ikinci bir yangında geçim kaynaklarının yeniden küle dönmesi riskini de almışlardı. Ya da yeniden böyle bir tehlikenin yaşanması riskini küçük görmüşlerdi.⁴⁶ 1890 yılının son aylarına gelindiğinde çarşıdaki ticaret şaşkıncı derecede canlanmıştı ve esnafın neşesi yerindeydi. Ancak bu neşe çok kısa sürdü; 6 Kasım 1890 tarihinde aldıkları riskin gerçekleşmesiyle yani ikinci büyük bir yangınla yeniden hüsrana uğradılar.⁴⁷

İkinci yangının ortaya çıkışını müteakip Malatya livası mutasarrıfı, belediye başkanı, liva jandarma kumandanı, bir kısım asker, jandarma ve memur, afet mahallinde toplanarak yangına müdahale ettiler. Her türlü fedakârlıkta bulunulmasına rağmen, daha önce bahsedilen sebeplerden dolayı, bu yangın da ancak büyük tahribat meydana getirdikten sonra bastırılabilirdi. Liva jandarma kumandanı Âhid Bey, Seraskerlik makamına gönderdiği yazısında, yangın gecesinde jandarma binbaşısı Ahmed Bey, redif kolağası Cevdet Efendi, telgraf memuru Galib Bey ve polis memuru Samedi Efendi'nin gayretlerinin harikulade olduğunu, özellikle Cevdet Efendi'yi ateşler içinde övgüye değer bir halde gördüğünü belirtmekteydi.⁴⁸

1890 yılının 6 Kasım'ında yaşanan ikinci yangın esnasında, bir önceki yangın sırasında Ma'mûretü'l-'Azîz Vâililiği vazifesinde bulunan Ali Paşa değil, Nasuhi Paşa görev yapmaktaydı. Malatya mutasarrıfı, yangın gecesinde livasının bağlı bulunduğu Ma'mûretü'l-'Azîz vâlisini telgrafla bilgilendirdi. Nasuhi Paşa bu sırada vilâyet gezisine çıkmış, Çemişgezek'te bulunmaktaydı.⁴⁹ Yangın gecesini Malatya mutasarrıfının kendisini bilgilendirmesiyle büyük üzüntü duyan vâli, derhal hükümet merkezini yangın hakkında bilgilendirdi. Dâhiliye Nezâretinin yanı sıra padişahın bilgisine sunulmak amacıyla Mâbeyn-i Hümayûn

⁴⁴ BOA, DH.MKT., 1688/81, 17 CA 1307; DH.MKT., 1682/112, 24 R 1307.

⁴⁵ *The Levant Herald*, Vol. X, S. 48, 1 Aralık 1890.

⁴⁶ *The Levant Herald*, Vol. X, S. 48, 1 Aralık 1890.

⁴⁷ *The Levant Herald*, Vol. XI, S. 6, 9 Şubat 1891.

⁴⁸ BOA, Y.PRK.ASK., 66/55, 23 RA 1308.

⁴⁹ *Tercümân-ı Hakikat*, S. 3714, 12 R 1308.

Başkitâbetine de bir telgraf çekti.⁵⁰ Ayrıca gezi programını yarıda keserek kısa süre içerisinde vilâyet merkezi Elaziz'e (Elazığ'a) döndü.⁵¹

Nasuhi Paşa, bahsi geçen telgrafında yangınzedelerin ihtiyaçlarının giderilmesi için birkaç gün sonra Malatya'ya gideceğini, yangının çıkış sebebini ve zayıat miktarını tahkik ettirerek, kesin bilgileri sonra vereceğini belirtmekteydi. Yangını Ma'mûretü'l-'Azîz vilâyetinin telgrafıyla haber alan Dâhiliye Nezâreti, bir önceki yangında olduğu gibi, vâliliğe afetzedelerin ihtiyaç derecesinin araştırılması, rahatlarının ve iaşelerinin sağlanması yönünde talimatlar verdi. Ayrıca nezâret, Malatya'ya gideceğini belirten vâlinin en kısa zamanda yangın mahalline ulaşarak krizi bizzat yönetmesini istedi.⁵² Yöneticilerin yanı sıra Malatya'nın ileri gelenleri ile çok sayıda ulema, yangının ertesi günü, padişaha iletmek üzere Mâbeyn-i Hümûyûn Başkitâbetine bir telgraf göndererek yardım istediler. Aynı yazının bir kopyasını Tarîk ve Tercümân-ı Hakikat gazetelerine de gönderdiler. Yazıda yangının yol açtığı hasardan bahisle "*pâdişâhın merhamet ve yardımlarının celb edilmesinin arzulandığı*" hususu Dâhiliye Nezâreti kayıtlarında yer almaktadır.⁵³

1890 yangını sonrasında oluşan hasarın tespiti için Malatya'da bir komisyon kuruldu. Bu komisyonun yaptığı inceleme neticesinde yangının yol açtığı maddi kaybın 20.000 lira civarında olduğu hesaplandı. Aynı belgede 1889 yangınının yol açtığı maddi kaybın da aynı derecede olduğu belirtilmekteydi.⁵⁴ Bununla beraber diğer kaynaklara göre ikinci yangında daha fazla dükkânın ve evlerin yandığı ve zararın daha çok olduğu unutulmamalıdır.⁵⁵

Ma'mûretü'l-'Azîz vâlisi Nasuhi Paşa, ikinci yangında ortaya çıkan hasarın büyük olması sebebiyle "*umûm tarafından merâhim-i 'âlem şümûl-i pâdişâhiye intizâr olunduğu*" yani "*halkın pâdişâhın merhametine nâil olmak beklentisinde bulunduğu*" beyanıyla Malatya yangınzedelerinin yaralarının sarılması için yardım talebinde bulundu. Vâlinin yangından üç gün sonraki, 9 Kasım 1890 tarihli bu talebi, bu sırada vilâyette Hicaz kıtlıkzedelerine yardım toplanması için İstanbul'dan gönderilen biletlerin tutarının yarısının (Malatya'nın hissesine düşen kısmının) Malatya yangınzedelerinin zaruri ihtiyaçlarının giderilmesi için vilâyete tahsis edilmesi yönünde idi.⁵⁶ Nasuhi Paşa, Mâbeyn-i Hümûyûn Başkitâbetine ve Dâhiliye Nezâretine hitaben kaleme aldığı, aynı içeriğe sahip, 18 Kasım 1890 tarihli yazılarında yukarıdakiyle benzer bir şekilde Malatya'daki gibi büyük bir musibetin ancak hükümet ve padişahın yardımları sayesinde üstesinden gelebileceğini, "...*Bu misûllü umûm dâhilî bir musibetin hükümet-i seniyyece def'-i şedâidine inâyet buyrulmak zâten muktezâ-yı şân-ı âli olduğu gibi halkın da intizâr-ı avâtif eylediği anlaşılmış olub vâkı'a sâye-i hazret-i pâdişâhîde buraca da tehvîn-i zarûrete â'id tedâbir-i mümkinе icrâsına çalışılmakda ise de...*" cümlesiyle vurgulamıştı. Devamında Hicaz kıtlıkzedeleri için Malatya'da toplanan yardımların yangınzedeler içerisinde maddi olarak güçsüz olanların geçimlerini sağlamaları amacıyla harcanması için vilâyete tahsisi yönündeki talebini tekrarladı. Nasuhi Paşa'nın aynı yazısında hükümet merkezinden talep ettiği bir başka şey ise yanan câmilerin bağlı bulunduğu vakıflara

⁵⁰ BOA, DH. MKT., 1779/83, 26 L 308.

⁵¹ Tercümân-ı Hakikat, S. 3714, 12 R 1308.

⁵² BOA, İ.DH., 1202/94125, 12 R 1308; DH. MKT., 1779/83, 26 L 308.

⁵³ BOA, DH. MKT., 1780/15, 28 RA 1308.

⁵⁴ BOA, İ.MMS., 117/5017, 14 R 1308.

⁵⁵ Tercümân-ı Hakikat, S. 3714, 12 R 1308; *The Levant Herald*, Vol. X, S. 48, 1 Aralık 1890; *The Levant Herald*, Vol. XIII, S. 13, 27 Mart 1893.

⁵⁶ BOA, A.MKT.MHM., 501/39, 14 R 1308.

yardım edilmesidir. Nasuhi Paşa, bazı vakıfların gelir kaynağı olan dükkânların yanmasından dolayı ciddi anlamda maddi sıkıntı çekildiğinden ve vakıf mütevellilerinin yanan dükkânlarını bir daha inşa ettirmeye güçlerinin yetmeyeceğinin görüldüğünden bahisle bu dükkânların yeniden inşası ve vakıfların gelirlerinin devamı için Hazîneden 50.000 kuruş yardım edilmesini istedi.⁵⁷ Vâlinin üçüncü ve son talebi ise dükkânları yanan ancak bunları hemen inşa edebilecek maddi güce sahip olmayan esnafa, aldıkları parayı sonradan ödemek ve kefil göstermek kaydıyla, bir önceki yılın emval-i umumiyesinden 50.000 kuruş borç verilmesidir. Vâli, yapılacak bu yardımların Malatya’da yaşanan sefaletin hafiflemesine büyük katkı sağlayacağını vurgulamaktaydı.⁵⁸

Vâlinin Malatya yangınzedelerine yardım edilmesine dâir talepleri,⁵⁹ Meclis-i Vükelânın 24 ve 26 Kasım 1890 tarihli toplantılarında müzakere edildi ve Mâliye Nezâretinin olumlu görüşü doğrultusunda uygun görüldü.⁶⁰ 27 Kasım 1890 tarihinde padişahın fermanı çıkararak, Malatya yangınzedelerine yardım edilmesi hususundaki karar kesinlik kazandı.⁶¹ Bununla birlikte Meclis-i Vükelâ, alınan yardım ve borcun kime ve nereye, ne miktar verildiğine ya da harcandığına dâir kayıtlarının tutulması hususunda Dâhiliye ve Mâliye Nezâretlerine birer talimat verdi.⁶²

Vâli Nasuhi Paşa, yakın zamanda yangın mahalline gideceğini, 9 Kasım 1890 tarihinde yani yangından üç gün sonra hükümet merkezine ve padişaha gönderdiği telgraflarda da yinelemiş ve yardım sürecinin hızlandırılmasını istihdam etmişti.⁶³ Bu cümle ve talepten anlaşılmaktadır ki vâli Malatya yangınzedelerinin karşısına eli boş çıkmak istememekte, gittiğinde daha önce sağlamış olduğu yardımları dağıtmak ya da devlet adına çeşitli vaatlerde bulunmak suretiyle yangınzedelerin yaralarını sarmak ve onları teselli etmek istemekteydi. Bununla birlikte vâlinin hemen yangın mahalline gitmediği anlaşılmaktadır. The Levant Herald muhabirinin 11 Kasım tarihinde gazete merkezine gönderdiği bilgiye göre Vâli Nasuhi Paşa’nın vilâyet gezisinden Harput’a yeni döndüğünü ve bu hafta Malatya’ya gitmeyi hedeflediğini bildirmesi,⁶⁴ Tercümân-ı Hakikat gazetesinin ise 25 Kasım 1890 tarihli haberinde “*Vâli-i müşârinileyhin karîben Malatya’ya ‘azîmetle... icrâsına teşebbüs buyuracakları*”⁶⁵ ifadesini kullanması, bu görüşü doğrulamaktadır. Bu bağlamda vâlinin en erken Kasım ayının sonlarında Malatya’ya gitmiş olabileceği düşünülebilir. 22 Aralık 1890 tarihli The Levant Herald gazetesinde “*Nasuhi Paşa’nın hâlâ yangın bölgesinde olduğunu*” belirtmesinden ise vâlinin 1890’ın Aralık ayı içerisinde Malatya’da bulunduğu ve afetzedelerin yaralarının sarılması için birtakım çalışmalar yaptığı anlaşılmaktadır.⁶⁶

Malatya yangınzedelerinin yaralarını sarmak için çeşitli girişimlerde bulunarak kaynak sağlamaya çalışan Vâli Nasuhi Paşa, Malatya’ya geldiğinde ilk olarak afetzedelere dağıtılacak yardımı organize

⁵⁷ 1890 yangını sonrasında vakıflara ait binaların yeniden inşası için 50.000 kuruş yardım olarak Rûmî 1306 senesi Dâhiliye tahsisatından tahsil edilmesi kararlaştırılmıştır. BOA, DH.MKT., 2319/51, 14 ZA 1317.

⁵⁸ BOA, Y.MTV., 46/76, 5 R 1308; İ.MMS., 117/5017, 14 R 1308; DH.MKT., 1814/121, 22 R 1308.

⁵⁹ BOA, DH. MKT., 1783/111, 10 R 1308.

⁶⁰ BOA, MV., 59/41, 10 R 1308; İ.MMS., 117/5017, 14 R 1308; DH. MKT., 1783/111, 10 R 1308.

⁶¹ BOA, A.MKT.MHM., 501/39, 14 R 1308.

⁶² BOA, İ.MMS., 117/5017, 14 R 1308.

⁶³ BOA, A.MKT.MHM., 501/39, 14 R 1308.

⁶⁴ The Levant Herald, Vol. X, S. 48, 1 Aralık 1890.

⁶⁵ Tercümân-ı Hakikat, S. 3714, 12 R 1308.

⁶⁶ The Levant Herald, Vol. X, S. 51, 22 Aralık 1890.

etmekle meşgul oldu.⁶⁷ The Levant Herald'ın Ma'mûretü'l-'Azîz vilâyeti muhabirinin "Bu vâli, çok zeki, dürüst ve samimi bir adam"⁶⁸ diyerek, övgüyle bahsettiği Vâli Nasuhi Paşa, Hicaz kıtlıkzedelerinin payından tahsis edilen 40.000 kuruşun yangınzedelere dağıtılması talimatını verdi.⁶⁹ Vâlinin, daha bir yıl dolmadan iki büyük yangına maruz kalan Malatya için aldığı diğer önemli bir karar ise çarşıda çıkabilecek yeni bir yangının kısa sürede ve fazla zâyat vermeden söndürülebilmesi amacıyla yanan dükkân ve diğer binaların yenilerinin ahşaptan değil, taştan ya da yangının yayılmasını engelleyebilecek diğer bazı malzemelerden yapılması yönündedir. Ayrıca vâli, aynı sebepten ötürü Malatya'da dükkânların dışındaki binaların da ahşaptan yapılmasını engellemek istedi.⁷⁰ Bu arada The Levant Herald gazetesi muhabirinin: "Vâlimiz Nasuhi Paşa dürüstlük hususundaki yüksek itibarını korumaya devam ediyor."⁷¹ diyerek ondan yine övgüyle bahsetmesi kayda değer olup, vâli hakkındaki bu ve daha önceki ifadeleri onun yangınzedelerin yaralarının sarılması için büyük gayret sarf ettiğinin ve adilane davrandığının bir göstergesi olarak değerlendirilebilir.

Vâlinin gayretlerine rağmen 1890-1891 kış şartlarında dükkânları yeniden inşa etmek mümkün olmadı ve inşaat çalışmalarının ilkbaharda başlaması planlandı.⁷² Bu durumda kış şartlarının yanı sıra yangınde esnafa vaat edilen kredinin henüz tahsis edilmemesinin etkili olduğu tarihi kayıtlardan anlaşılmaktadır. Öyle ki kışın ortasında 2 Şubat 1891 tarihli The Levant Herald gazetesi, Ziraat Bankası Ma'mûretü'l-'Azîz şubesinin yangınzedelere toplam 50.000 kuruş kredi vereceği haberini yapmaktadır, diğer bir ifadeyle kredi henüz afetzedelere tahsis edilmemiştir.⁷³ Bu arada yangından büyük zarar gören esnafın önemli bir kısmının ticaretlerine bir şekilde devam edebilmek için gayret içerisinde oldukları ve kurdukları geçekodu dükkânlar sayesinde ekmek kapılarını açık tutmaya çalıştıkları görülmektedir.⁷⁴

Câmi ve Medreselerin Yeniden İnşası

Afet yönetimi bağlamında ele alınacak konulardan birisi de yanan câmi ve medreselerin yerlerine yenilerinin inşa edilerek faaliyete geçirilmesi yönündeki çalışmalardır. Birinci yangında harap olan medrese ve câmilerin tamiri ile afetzedelerin iskân ve iaşelerinin sağlanması için ulemadan Hacı Mehmed Said Efendi görevlendirilerek, Ma'mûretü'l-'Azîz vilâyetinin merkezi Elazığ'dan Malatya'ya gönderildi.⁷⁵ Ma'mûretü'l-'Azîz Vâliliğinin yaptırdığı inceleme ve hesaplara göre yanan câmiler ile medreselerin tamiri için 40.000 akçeye ihtiyaç duyulmaktaydı. Çünkü câmi ve medreselerin bağlı oldukları vakıfların gelirleri çok azdı. Ayrıca vakıflara ait olan paralar da yanmıştı.⁷⁶ Daha önce bahsedildiği üzere yangından bir gün sonra yanan medreselerin birinde görev yapan müderrisler padişahın ihsanını talep etmişlerdi.⁷⁷ Aynı zamanda yerel hükümetlerin (Malatya livası ve Ma'mûretü'l-'Azîz vilâyeti) idarecileri de câmi ve

⁶⁷ *The Levant Herald*, Vol. X, S. 51, 22 Aralık 1890.

⁶⁸ *The Levant Herald*, Vol. X, S. 48, 1 Aralık 1890.

⁶⁹ *The Levant Herald*, Vol. XI, S. 1, 5 Ocak 1891; Bununla birlikte 2 Şubat 1891 tarihli *The Levant Herald* gazetesi Hicaz kıtlıkzedeleri için toplanan bir miktar yardım parasının da yangınzedelere dağıtılacağını belirtmektedir. *The Levant Herald*, Vol XI, S. 5, 2 Şubat 1891.

⁷⁰ *The Levant Herald*, Vol. X, S. 51, 22 Aralık 1890.

⁷¹ *The Levant Herald*, Vol. XI, S. 6, 9 Şubat 1891.

⁷² *The Levant Herald*, Vol. XI, S. 6, 9 Şubat 1891.

⁷³ *The Levant Herald*, Vol. XI, S. 5, 2 Şubat 1891.

⁷⁴ *The Levant Herald*, Vol. XI, S. 6, 9 Şubat 1891.

⁷⁵ BOA, DH. MKT., 1711/34, 4 Ş 1307; İ.DH., 1181/92331, 14 L 1307.

⁷⁶ BOA, DH.MKT., 1682/112, 24 R 1307.

⁷⁷ BOA, Y.MTV., 41/40, 29 RA 1307.

medreselerin tamiri ya da yeniden inşası için yoğun gayret göstermekteydiler. Halktan yardım toplanması için girişimde bulunulmakla birlikte sadece bu miktarın yarısının elde edilebileceği tahmin edilmekteydi. Diğer bir ifadeyle câmi ve medreselerin tamiri için gerekli paranın tamamlanamayacağı aşikârdı. Neticede yerel idareciler de bu büyük yangından haberdar ettikleri merkezi hükümetin yardımına başvurdular. Bu bağlamda Ma‘mûretü’l-‘Azîz Vâliliği, bu sırada Şhremânetinin Konya vilâyeti dâhilindeki İbradi kasabası ile İstanbul’da çıkan yangınların yaralarını sarmak amacıyla bastırarak ülke çapında dağıttığı biletlerden kendi vilâyetinin hissesine düşen kısmının Malatya yangınının yaralarının sarılması için kullanılmasını talep etti. Vâlilik, özellikle talebelerin yurtsuz kalması ve eğitimlerinin aksaması nedeniyle henüz kış bastırmadan medreselerin tamirine başlanmasını istemekteydi.⁷⁸ Vâliliğin bu talebi İstanbul’daki yetkili mercilerce müzakere edildi ve bunun neticesinde diğer yerlerdeki yangınzedelere yardım için Ma‘mûretü’l-‘Azîz vilâyeti genelinde toplanacak olan 17.500 kuruşun Malatya yangınında tahrip olan medreseler ile câmilerin masraflarına tahsis edilmesini kararlaştırdı. 25 Aralık 1889 tarihinde Dâhiliye Nezâreti tarafından Ma‘mûretü’l-‘Azîz Vâliliğine ve Şhremânetine bildiren bu karar, tıpkı yerel hükümetler gibi, merkezi hükümetin de yangının izlerini en kısa sürede silme gayretlerinin bir göstergesi olarak kabul edilebilir.⁷⁹

Sabâh gazetesinin 12 Mayıs 1890 tarihinde verdiği bilgilerden anlaşıldığı üzere yanan câmi ve medreselerin tamirat ve inşaat masrafları için bulunan karşılık yeterli gelmemişti. Noksan kalan 10 bin kuruş için yeniden kendisine müracaat edilen Padişah II. Abdülhamid, bahsi geçen paranın Hazîne-i Hâssadan gönderilmesi yönünde talimat verdi.⁸⁰ Bu paranın da yeterli gelmediği, daha sonraki tarihlerde yapılan yazışmalardan anlaşılmaktadır. Yapılan incelemede 1899 yangınında yanan Bâbü’s-saâde Ağası Câmii ile Medresesi’nin inşa ve tamiri için 14.000 kuruşa daha ihtiyaç olduğu belirlendi. Bunun üzerine Ma‘mûretü’l-‘Azîz Vâliliği, Bâbü’s-saâde Ağası Câmii ile Medresesi’nin tamiri için Malatya’daki vakıfların Rûmî 1300-1305 (Miladi 1884-1889) seneleri arasındaki altı senelik köy ve mezraların bedeli bakiyesinden 14.000 kuruşun sarfi hususunda yetki istedi. Mâliye Nezâreti kendisine gönderilen vakıf defteri üzerinde yaptığı incelemede Bâbü’s-saâde Ağası Vakfı bedelinin 11.176 kuruş olduğunu ve her sene düzenlenen havaleler üzerinden bunun üçte ikisinin yani 7.448 kuruşunun alınabileceğini tespit etti. Bununla birlikte nezâret, vakfın hasılatının 14.000 bin kuruştan az olması nedeniyle, kalan miktarın vakfın ileriki senelerdeki hasılatından karşılanması kaydıyla, talebi kabul etti. Bu karar, Şûrâ-yı Devletin 28 Ekim 1890 tarihli müzakeresinde de uygun görüldü ve 6 Kasım 1890 tarihinde yani câminin ikinci defa yandığı günde bahsi geçen kaynağın kullanımı için padişahın onayı çıktı.⁸¹ Diğer bir ifadeyle tamiri için para tahsisi problemi aşılın Bâbü’s-saâde Ağası Câmii ile Medresesi, daha tamirine başlanmadan ikinci bir yangına maruz kalarak daha fazla tahrip oldu.

Bâbü’s-saâde Ağası Câmii ile Hoca Hacı Yusuf Efendi Câmii’nin yeniden inşa edilmeleri için para temini hususu, yerel idarecileri ikinci yangın sonrasında da uğraştıran en önemli meselelerden birisi oldu. 1899 yangınında yanan, daha tamirlerine başlanmadan 1890 yangınına maruz kalan iki câminin kısa sürede inşasına başlanamaması bazı sıkıntıları da beraberinde getirdi. Arşiv kayıtlarına göre Malatya’nın yeni kasaba merkezi olan Aspuzu’da yangınlardan kurtulabilen tek bir câmi vardı, o da Söğüdü Câmii⁸²

⁷⁸ BOA, DH.MKT., 1682/112, 24 R 1307.

⁷⁹ BOA, DH.MKT., 1684/122, 2 CA 1307; DH.MKT., 1684/143, 2 CA 1307.

⁸⁰ Sabâh, S. 254, 22 N 1307.

⁸¹ BOA, İ.Ş.D., 103/6124, 23 RA 1308; Ş.D., 327/48, 14 RA 1308.

⁸² Söğüdü Câmii, 1893 depreminde hafif derecede hasar görmüştür. Câmi minaresinin külahındaki taşlar yerinden oynarken, şerefesinin etrafındaki korkuluk taşları da birbirinden ayrılmıştır. Satılmış, a.g.m., s. 141.

idi. Bu sırada yaklaşık 7.000 haneye sahip olan Malatya çok sayıda nüfusu barındırmasına rağmen Söğüdü Câmii'nin sadece 600 kişilik kadar kapasitesi bulunmaktaydı. Diğer bir ifadeyle Söğüdü Câmii Malatya'daki cemaatin ibadetlerini gerçekleştirebilmesi için kâfi gelmemekte, bilhassa Cuma Namazı'nın edası sırasında sıkıntı çekilmekteydi. Bu nedenle yanan iki câminin en kısa zamanda inşaatının bitirilerek ibadete açılması elzemdi. Ancak câmilerin inşasının gerçekleştirilebilmesinin önünde çok büyük bir engel vardı ki o da masraflarının karşılanmasındaki maddi yetersizlikti.

Yanan iki câminin bağlı olduğu vakıflara ait gelirler, ibadethanelerin yeniden inşaları için gerekli olan masrafı karşılamaya yetmemekteydi. Bu nedenle hem yerel yönetimler hem de câmilerin bağlı bulunduğu vakıfların idaresini üstlenen mütevelliler yardım sağlamak amacıyla hükümet nezdinde çeşitli girişimlerde bulunmuşlardı.⁸³ Bu bağlamda bir taraftan Bâbü's-saâde Ağası Câmii mütevellisi Abdülmecid Efendi tarafından padişaha iletilmek üzere bir arzuhal kaleme alınarak gerekli inşaat masraflarının karşılanması için yardım ve inşaat sürecinin hızlandırılması talep edilirken, diğer taraftan Malatya Livası İdare Meclisi ile Ma'mûretü'l-'Azîz Vilâyeti İdare Meclisi câmilerin inşaat masrafları konusunu müzakere ederek hükümet merkezinin yardımına başvurmuşlardı.⁸⁴

Malatya İdare Meclisi, yaptırdığı inceleme neticesinde iki câminin yeniden inşasının 636.800 kûsur kuruş karşılığında gerçekleştirilebileceğini belirledi. Bâbü's-saâde Ağası Câmii gelir defterinde kayıtlı olan 436.700 kûsur kuruşluk yıllık gelirin Mâliye Hazînesinden, geri kalan kısmın ise Hazîne-i Hâssadan yani padişahın kendi hazinesinden karşılanması istihdamında bulunuldu. İki câminin birden inşa edilmesinin maddi açıdan mümkün olmaması durumunda ise sadece Bâbü's-saâde Ağası Câmii'nin inşası talep edildi.⁸⁵ Ayrıca câmilerin en kısa zamanda inşasına başlanması için Malatya müftüsü ve uleması tarafından da bir yazı kaleme alındı. Malatya Mutasarrıflığı ile Ma'mûretü'l-'Azîz Vâliliği de çeşitli vesilelerle birçok defa mevcut câminin yetersizliğinden bahisle Bâbü's-saâde Ağası ve Hâce Câmilerinin inşaatına başlanılarak kısa sürede bitirilmesi için gerekli muamelenin hızlandırılması gerektiğini vurguladılar.⁸⁶

Gerekli incelemeler yapıldıktan sonra Bâbü's-saâde Ağası Câmii'nin inşaat masrafların 318.000 kûsur kuruş tutacağı hesaplandı. Bu paranın, yukarıda bahsi geçtiği üzere, câminin kendisine ait yıllık gelirden karşılanmak üzere Mâliye Hazînesinden verilmesi talep edildi. Sadâret makamının 22 Haziran 1892 tarihli emirnamesine cevap olarak Malatya Mutasarrıflığı Bâbü's-saâde Ağası Câmii'nin inşaat masrafları için gösterilen karşılık meselesinin incelendiği ve sonra arz edileceğini bildirmekteydi, yani kaynak problemi bu tarihte henüz çözülememişti.⁸⁷

Hoca Yusuf Efendi Câmii inşaatının ise 443.016 kuruş masrafa tamamlanabileceği hesaplandı. Bu meblağın tamamının birinci yangın sonrasında Malatya'da başlatılacak olan yardım kampanyaları sayesinde toplanabileceği düşünülmüş, ancak başarı sağlanamamıştı. Bu başarısızlıkta 1890 Kasım'ında Malatya'da çıkan ikinci büyük yangın ile halkın bir kısmının geçim kaynağı olan afyonun değerinin önemli derecede düşmesi (afyonun kıyyesinin 500-600 kuruşa sattıkları halde o sırada 80 kuruşa kadar inmesi) çok önemli rol oynadı. Bu nedenle yerel idare ancak câminin inşaat masraflarının yarısının yani 221.508

⁸³ Bu yazılardan birisi 18 Ağustos 1892 tarihinde Ma'mûretü'l-'Azîz vâli vekili Mirliva Mustafa imzasıyla Sadâret makamına gönderilmişti. *BOA*, ŞD., 1466/1, 5 R 1310.

⁸⁴ *BOA*, ŞD., 1466/1, 5 R 1310.

⁸⁵ *BOA*, BEO., 24/1733, 27 ZA 1309; ŞD., 1466/1, 5 R 1310.

⁸⁶ *BOA*, ŞD., 1466/1, 5 R 1310.

⁸⁷ *BOA*, ŞD., 1466/1, 5 R 1310.

kuruşunun halktan yardım olarak toplanabileceğini belirtti. Yazının devamında ise “*Büyük bir Müslüman nüfûsa sâhib olmasından dolayı Malatya halkının farz olan ibâdetlerini gerçekleştirmesi hususunda bir darlık içinde bırakılmasının merhamet sâhibi pâdişâhın nezdinde uygun görülmeyeceği*” beyanıyla bahsi geçen 221.508 kuruşun tamamlanabilmesi için padişahın ihsanına müracaat etmekten başka çare kalmadığı belirtildi ve padişahın kendi hazinesi olan Hazîne-i Hâssadan ihsan buyurması istirham edildi.⁸⁸

Yukarıda bahsi geçen talebin kabul görmediği ancak câmi inşaatının kaynak sorununu çözmek için yeni çareler arandığı, daha sonraki yazışmalardan anlaşılmaktadır. Öyle ki Malatya Sancağı İdâre Meclisi, Hoca Yusuf Efendi Câmii'nin inşaat masraflarını karşılamak için Evkâf-ı Hümâyûn Hazînesi Mal Sandığı'nda bulunan 70.000 kuruşu talep etti, bunun da Evkâf-ı Hümâyûn Hazînesi adına halktan yardım toplaması kaydıyla giderilebileceğini belirtti. Ayrıca bahsi geçen meclis, vakfın Rûmî 1300-1307 (M. 1884-1891) seneleri arasındaki Malatya ve Ma'mûretü'l-'Azîz'e bağlı köy ve mezraların gelirlerinden sağlanan 100.000 kuruşun Mal Sandığı'nda bulunduğunu ifade etmekteydi. Bunun üzerine Mâliye Nezâreti, bahsi geçen 100.000 kuruşun tek tek hesabını gösteren pusulayı 21 Ekim 1891 tarihinde istedi. 22 Haziran 1892 tarihinde ise Sadâret makamı Malatya ve Ma'mûretü'l-'Azîz'deki 100.000 kuruşluk pusulanın gönderilmesine rağmen Evkâf-ı Hümâyûn Hazînesi adına yardım olarak talep edilen 70.000 kuruşluk ödemesinin şimdiye kadar neden geciktiğini sormaktaydı.⁸⁹

Malatya'da yanan câmilerin yeniden inşası konusunun Şûrâ-yı Devlet, Meclis-i Vükelâ, Mâliye Nezâreti, Dâhiliye Nezâreti gibi ilgili kurumlarda defalarca müzakere edildiği görülmektedir.⁹⁰ Hükümet merkezinin öncelikle Hoca Yusuf Efendi Câmii'nin bağlı olduğu vakfın gelirlerinin durumunu öğrenmek istediği görülmektedir. Bu bağlamda Şûrâ-yı Devlet, 17 Eylül 1892 tarihinde Hoca Yusuf Efendi Câmii'nin bağlı olduğu vakfın senelik toplam gelirlerinin ne kadar olduğunu, bu gelirlerin hangi seneden beri vakfedildiğini ve nerelerde bulunduğunu, halkın geçen seneden beri Mal Sandığı'na olan borçlarının miktarını, bunların hangi senelere ait olduğunu ve hangi mallardan oluştuğuna dâir bilgileri yerel hükümetten talep etti. Bu yeni talep üzerine Malatya Mutasarrıflığı, câminin bütün giderlerinin (imamet, hitabet, mezuniyet, tevliyet, tamir) karşılanması amacıyla vakfa ait 6 adet dükkânın bulunduğunu, ancak bunlardan sağlanan gelirlerin câminin kendi masraflarına bile yetmediğini, üstelik bu dükkânların iki yangında da yanması nedeniyle inşaat masraflarının vakıf gelirleriyle tamamlanmasının mümkün olamayacağını bildirdi.

Hükümet merkezinin yerel hükümetten talep ettiği bilgilerden ikisi de padişahın ihsanı olan ve yangınzedelere tahsis edilen 50.000 kuruştan kalan paranın miktarı ile Malatya halkının Rûmî 1300-1305 seneleri arasındaki vergi, bedel-i askeri, ağnam rûsumu (hayvan vergisi) ve aşar ihalesinden kaynaklanan borçlarının tutarıdır. Bunun üzerine liva muhasebesi tarafından düzenlenen ve borç miktarının yani liva emvâl-i umûmiyesinin 10.874.800 kûsur kuruş olduğunu gösteren defter İstanbul'a gönderildi.⁹¹ Neticede hükümet merkezi, Hoca Yusuf Efendi Câmii inşaatı için eksik kalan 221.508 kuruşluk masrafın liva halkına ait borçların tahsil edilebilen kısmından karşılanmasını kararlaştırdı. Burada hükümetin beş yıl boyunca tahsil etmekte sıkıntı çektiği alacaklarını câminin inşaatına ayırması, borçlu Malatya halkının eski

⁸⁸ BOA, ŞD., 1466/1, 5 R 1310; DH.MKT., 2055/77, 8 Ş 1310; İ.DH., 1302/5, 25 R 1310.

⁸⁹ BOA, ŞD., 1466/1, 5 R 1310.

⁹⁰ BOA, İ.ŞD., 103/6124, 23 RA 1308; ŞD., 1466/1, 5 R 1310.

⁹¹ BOA, ŞD., 1466/1, 5 R 1310.

vergilerini ödemeleri sayesinde kendi şehirlerine de katkı sağlaması anlamını taşımaktadır. Bu sayede vergi gelirlerinin bir kısmı doğrudan devlet hazinesine girmese de borçların ödenmesi teşvik edilmekteydi.⁹²

Kaynak probleminin bu şekilde çözümünü müteakip Malatya uleması ve ileri gelenleri, ihsan ve yardımlarından dolayı dönemin padişahı II. Abdülhamid'e minnetlerini ifade etmek amacıyla bir teşekkürname kaleme aldılar. Ayrıca inşa edilecek câminin adının padişahın ismine atfen Hamîdiye Câmii olarak değiştirilmesini talep ettiler. Bu bağlamda Malatya halkının, yardım gördükleri padişaha karşı bir nevi minnet ve vefa duygularını açıkça gösterdikleri söylenebilir. Yukarıda belirtildiği üzere gerekli paranın vergi borçlarının tahsilinden karşılanması hususu ve Malatyalıların, câminin ismini değiştirilmesine yönelik talepleri hükümet merkezinde ilgili birçok kurumda müzakere edilerek uygun görüldü ve nihayetinde 15 Şubat 1893 tarihinde padişahın onayıyla kesinlik kazandı.⁹³ İnşaatı halktan toplanan yardımlar sayesinde daha önce başlatılan⁹⁴ ve ismi Hamîdiye olarak değiştirilen Hoca Yusuf Efendi Câmii ile Medresesi'nin inşaatına yeni kaynakların tahsisi ile devam edilmekteydi. Ancak bu sefer de, daha para tahsili gerçekleşmeden, Malatya'da büyük tahribata sebep olan 3 Mart 1893 depreminin meydana gelmesi, câmi ve medresenin inşaatını akim bıraktığı gibi⁹⁵ mevcut inşaata da zarar verdi.⁹⁶

Malatyalı şâirlerden Necatî, Yeni Câmii'nin yapılışıyla ilgili olarak kaleme aldığı "Medh-i Câmî'-i Şerîf-i Malatıyye" isimli 35 beyitlik bir şiirinde inşaatın başladığı dönemi ele aldığı ele almıştır. Şâir, câmi inşaatının bitirilmesi için Malatya halkını gayrete getirmek istemekte ve yaptığı yardımlar nedeniyle Padişah II. Abdülhamid'e övgüler düzmektedir. Ayrıca câmi inşaatının başlangıç dönemi hakkında da bazı ipuçları vermektedir. Bu bağlamda inşaatta kullanılması için dağlardan her biri neredeyse yüz kantar ağırlığında taşlar getirildiğini ve hatta bazı işçilerin bu taşların altında kalarak yaralandığını belirtmektedir.⁹⁷

Deprem sonrasında câminin inşaatına devam edilmek istendi, ancak daha önce de en büyük sıkıntı olarak yetkililerin karşısına çıkan kaynak problemi yeniden baş gösterdi. Çünkü câmi ve medresenin inşası için sağlanan paranın tamamı harcanmıştı, üstelik amele ücretleri bile ödenememekteydi. Kaynak probleminin çıkmasının iki sebebi bulunmaktaydı. Birincisi 3 Mart 1893 tarihinde yaşanan yıkıcı deprem nedeniyle halktan istenilen miktarda yardım toplanamamıştı. Daha önce halktan 221.508 kuruş toplanması kararlaştırılmasına rağmen 111.500 kuruş yani yarısı kadarı toplanabilmişti. İkinci sebep ise keşfi yapılan câmi ve medreseye daha sonradan bazı binaların eklenmesinin kararlaştırılmasıydı. Bu yeni planlanma, eksik meblağın daha da artmasına sebep oldu. Bu nedenle Malatya İdâre Meclisi, inşaatın tamamlanabilmesi için daha önce sarf edilen 201.508 kuruş ve 111.500 kuruşa ek olarak, 336.687 kuruşa daha ihtiyaç olduğunu belirtmekteydi. Ma'mûretü'l-'Azîz vilâyetinin bu sıradaki vâlisi Mehmed Enis Bey, 28 Haziran 1894 tarihinde, yukarıda belirtilen miktardaki meblağın karşılanması için girişimde bulundu.

⁹² BOA, DH.MKT., 2055/77, 8 Ş 1310; İ.DH., 1302/5, 25 R 1310.

⁹³ BOA, DH.MKT., 2055/77, 8 Ş 1310; İ.DH., 1302/5, 25 R 1310; DH.MKT., 26/8, 14 L 1310.

⁹⁴ BOA, ŞD., 1466/1, 5 R 1310; DH.MKT., 2055/77, 8 Ş 1310; Şâir Necatî, kaleme aldığı bir şiirde Hoca Yusuf Efendi Câmii'nin temeli için "Sene üç yüz dokuzunda temel bıraktılar cânım" ifadesini kullanmıştır, ancak ay ismi zikretmediği için bu yılın hangi takvime ait olduğu bilinmemektedir. (1)309 yılı, Hicrî takvime göre 7 Ağustos 1891/25 Temmuz 1892 arasına, Rûmî takvime göre 13 Mart 1893/12 Mart 1894 arasına isabet etmektedir. Bununla birlikte şâirin daha önceki şiirlerinde Rûmî takvimi kullandığı bilinmektedir. Çeçen, a.g.e., s. 39.

⁹⁵ BOA, BEO., 493/36924, 11 R 1312.

⁹⁶ Satılmış, a.g.m., s. 150.

⁹⁷ Çeçen, a.g.e., s. 96-99.

Bu bağlamda bahsi geçen paranın ya Rûmî 1305'ten 1307 sonuna kadarki senelerinin emval-i umumiyesi bakayasından karşılanmasını yani Malatya halkının beş yıllık vergisinin yanı sıra iki yıllık vergi bakayasının da bu inşaat için sarf edilmesini ya da Hazîne-i Hâssadan sağlanmasını talep etti. Ancak vâli, yukarıda bahsi geçen talebine yönelik uzun süre olumlu ya da olumsuz bir cevap alamadı. Bu nedenle 18 Eylül 1894 tarihinde Sadâret makamına hitaben yeni bir yazı kaleme alarak, talebini tekrarladı. Ayrıca ikinci yazısında câminin inşaatının hayli ilerlediğini, bu şekilde yarım bırakılmasının uygun olmayacağını, inşaat mevsiminin geçmekte olduğunu ve Malatyalıların câminin inşaatının tamamlanmasına yönelik taleplerinin ardı arkasının kesilmediğini vurgulamaktaydı.⁹⁸

Vâlinin bu talebi İstanbul'daki ilgili idari kurumlarda müzakere edildi. 25 Kasım 1894 tarihinde Mâliye Nezâreti, bu tür masrafların Evkâf-ı Hümâyûn Hazînesine ait olduğu ve bu tür masrafları karşılamının hazinenin usullerine uymadığı gerekçeleriyle talebi uygun görmedi. Ardından Şûrâ-yı Devlet câmi ve medrese inşaatında "*lâzımın terki ve elzemin ihtiyârı (tercih edilmesi) gibi tadîlât-ı mümkinenin icrâsı hâlinde*" belirtilen meblağın aşağılara çekilmesini tavsiye etti. Talep ettiği paranın Mâliye ve Evkâf-ı Hümâyûn Hazînelerinden karşılanamayacağı cevabını alan Vâli Mehmed Enis Bey, 8 Şubat 1895 tarihinde yeni bir öneride bulundu. Bu öneri, Hoca Yusuf Efendi Câmii ve Medresesi'nin masraflarından 200.000 kuruşunun, 3 Mart 1893 depreminde yıkılan ya da hasar gören bazı câmi, mescit, tekke, medrese, kilise gibi dini mahiyetteki binaların tamiratına karşılık olarak gösterilen 376.000 kuruş değerindeki paradan karşılanmasıydı. Vâli, 18 Ağustos 1895 tarihli yazısında ise 200.000 kuruşun Hoca Yusuf Efendi Câmii'ne sarf edilmesi halinde inşaatın büyük bir kısmının tamamlanacağını, geri kalan 100 küsur bin kuruşun ise azar azar halktan toplanacak yardımlardan sağlanabileceğini, yardım fonunda kalan 176.000 kuruşla da diğer câmi ve kiliselerin tamirinin imkân derecesinde sağlanacağını belirtmekteydi. Ayrıca bu sayede câmi ve medrese için bu zamana kadar harcanan 400.000 küsur kuruşun heba olmasını engelleyeceğini, inşa edilen kısımların yağmurun etkisiyle hasara uğramaması için kış gelmeden câminin üzerinin kapatılması gerektiğini ifade etti.⁹⁹ Bir öncekinde olduğu gibi bu yazıya da hemen cevap verilmediği görülmektedir. Öyle ki 9 Nisan 1896 tarihli yazısında Ma'mûretü'l-'Azîz vilâyetinin yeni vâlisi Rauf Bey bahsi geçen konuda bir an önce yetki verilmesini Şûrâ-yı Devlete hitaben yazdığı yazıda vurgulamaktaydı.¹⁰⁰

Osmanlı Arşivinde Hoca Yusuf Efendi Câmii'nin inşasıyla ilgili yazışmalara bundan sonraki süreçte rastlanılmamaktadır. Bununla birlikte konuyla ilgili literatürden elde edilen bilgiler câminin inşaatının yavaş da olsa devam ederek yangından 21 yıl kadar sonra tamamlandığı yönündedir. 1900 yılının başlarında duvarları yükselmeye başlayan câminin inşaatı¹⁰¹, 1907 yılına geldiğinde çatı seviyesine çıkarılmıştır.¹⁰² Câminin inşaatının tamamen bitirilmesi konusunda ise kaynaklar hemfikir olmayıp, 1910¹⁰³ ya da 1912 yılında tamamlandığını iddia edenler olduğu gibi¹⁰⁴ inşaatın Birinci Dünya Savaşı (1914-1918) sırasında dahi devam ettiğini belirtenler bulunmaktadır.¹⁰⁵ İnşası sırasında Malatyalıların talepleriyle Hamîdiye

⁹⁸ BOA, ŞD., 1471/6, 29 RA 1313.

⁹⁹ BOA, ŞD., 1471/6, 29 RA 1313.

¹⁰⁰ BOA, ŞD., 1471/34, 21 ZA 1314.

¹⁰¹ Işık, a.g.e., 500.

¹⁰² Habibe Kazancıoğlu, "Osmanlı Arşiv Belgeleri Işığında Malatya", (yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi, 2001), 53.

¹⁰³ İsmail Aytaç, "Malatya ve Yöresinde Türk-İslam Dönemi Yapıları", (doktora tezi, Selçuk Üniversitesi, 1998), 121.

¹⁰⁴ Kuruçaylı, a.g.t., 40.

¹⁰⁵ Işık, a.g.e., 501; Ürkmez, Hoca Yusuf Efendi Câmii inşaatının 1893 yılında tamamlanarak açılışının yapıldığını belirtmektedir (Ürkmez, "Malatya'da Üç Yangın...", s. 764). Bu bilgi, câminin isminin değiştirilmesinden dolayı yapılan

ismini alan Hoca Yusuf Efendi Câmii'nin ismi¹⁰⁶ bir daha değişmiş ve II. Meşrutiyet Dönemindeki açılışından itibaren Yeni Câmi olarak adlandırılmıştır. Halk arasında Yeni Câmii adıyla birlikte, aynı anlama gelen, Teze Câmii ismi de kullanılmaktadır.¹⁰⁷ Bâbü's-saâde Câmii'nin inşası ile ilgili ise arşiv kayıtlarının belirli bir tarihten sonra son bulmaktadır. Bununla birlikte 1980'li yıllarda yayınlanmakta olan yerel gazetelerden Görüş'te câmi hakkında bazı önemli bilgiler bulunmaktadır. Bu sırada sadece Çınarlı ismiyle anılmakta olduğu anlaşılan câminin inşaatı, Rûmî 1328 yılında (1912/1913) tamamlanmıştır. İnşaat masrafı 313.688 kuruş tutmuştur. Şimdiki Vakıflar İşhanı'nın yerinde, Tüccar Pazarı ile Yeni Câmii arasında bulunan Çınarlı Câmii, taş ve kerpiçten, kubbesiz olarak inşa edilmiştir. Son cemaat yeri kapalı olan ve avlusunda havuzu ve tahtadan bir minaresi bulunan câmi, halkın muhalefetine rağmen Turgut Temelli'nin Malatya Belediye Başkanlığı sırasında (21 Kasım 1963-11 Ekim 1971) Şehir Meclisinin 9'a karşı 10 oyluk kararıyla yıkılmış ve yerine Vakıflar İşhanı inşa edilmiştir. Bu girişimde dönemin Devlet Bakanı Nüvit Yetkin'in de teşvikleri olmuştur.¹⁰⁸

Malatya Rüştîye Mektebinin Başka Bir Yere Taşınması

1889 yangını sonrasında çarşı çevresinde yapılan düzenlemelerden birisi de Malatya Rüştîye Mektebinin¹⁰⁹ başka bir yere taşınmasına yöneliktir. Daha önce belirtildiği gibi mühendislerin çalışmaları neticesinde dükkânların ve hanların inşaatı sırasında yeniden düzenlenen Malatya Çarşısı civarında yeni caddeler açılmıştı. Bunun neticesinde zaten çarşı içinde ve hükümet konağının önünde bulunan rüştîye mektebi de büsbütün alışveriş mekânlarının arasında kalmıştı. Diğer bir ifadeyle rüştîye mektebi eğitim için elverişsiz bir hale gelmişti.¹¹⁰ Durumun farkında olan Malatya Eğitim Müdürlüğü, okulun eğitime daha elverişli başka bir yere taşınması için başvuruda bulundu. Bu girişim üzerine Ma'mûretü'l-'Azîz Vâlîliği, mektebin durumunu incelemek amacıyla Ma'mûretü'l-'Azîz Maârif (Eğitim) muhasebe memuru Mehmed Arif Bey'i Elazığ'dan Malatya'ya gönderdi. Mehmed Arif Bey, yaptığı incelemeler sonrasında Maârif

bir yorum olsa gerektir. Bahsi geçen arşiv kaydında câminin bu tarihte açıldığına dâir bir bilgi olmadığı gibi (BOA, DH.MKT., 26/8, 14 L 1310), yazışmaların tamamı incelendiğinde de bu bilginin yanlış olduğu ortaya çıkmaktadır. BOA, DH.MKT., 26/8, 14 L 1310.

¹⁰⁶ BOA, DH.MKT., 2055/77, 8 Ş 1310; İ.DH., 1302/5, 25 R 1310; DH.MKT., 26/8, 14 L 1310.

¹⁰⁷ Işık, a.g.e., 502.

¹⁰⁸ Celâl Yalvaç, "Malatya Tarihinden Notlar: Çınarlı Câmii", *Görüş*, 26 Haziran 1984; Çınarlı Câmii ve Şâir Necatî'nin Divan'ı hakkında sağladıkları çok kıymetli bilgi ve kaynaklardan dolayı İnönü Üniversitesi öğretim üyelerinden Doç. Dr. Mehmet Korkut Çeçen'e ve araştırmacı-yazar Nezir Kızılkaya'ya teşekkür ederim.

¹⁰⁹ İnşasına 1870 yılında başlanan Malatya Rüştîye Mektebi, 1871 yılına tamamlanmış ve aynı yıl eğitim-öğretime başlamıştır. Okulun inşaat masrafları ve açıldıktan sonraki giderlerini karşılayabilmek amacıyla hayırseverler tarafından miri arazi üzerine 16 dükkân inşa edilmiştir. Rüştîye mektebi ise dükkânların bitişiğine inşa edilmiştir. Danyal Tekdal, "Osmanlı Modernleşme Döneminde Bir Taşra Okulu: Malatya Erkek Rüştîyesi (1870-1899)", *Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi*, 12/3 (2020), 374-375; 1892 yılı itibarıyla Malatya Rüştîye Mektebine gelir sağlayan dükkânlardan 3.340 kuruş gelir elde edilmekteydi. Bu paranın önemli bir kısmı, 2.760 kuruşu, öğretmenlerin maaşlarına, kalan kısmı ise tamiyat, vergi vs. diğer masraflara harcanmaktaydı. BOA, MF.İBT., 27/60, 24 Ş 1308.

¹¹⁰ Danyal Tekdal, Malatya Rüştîyesi ile ilgili çalışmasında, rüştîyenin 1899 ve 1890 yangınlarında zarar görmesinden dolayı kullanılamaz hale geldiğini belirtmektedir. Tekdal, a.g.e., 375; Aynı hata, Naim Ürkmez tarafından da tekrarlanmıştır. Ürkmez, "Malatya'da Üç Yangın...", s. 760; Arşiv kayıtlarında okulun yangınlarda hasar görmediği açık bir dille ifade edilmektedir. Mektebin taşınmasının asıl sebebi, yeni açılan caddeler nedeniyle binasının tamamen dükkânların arasında kalmasından dolayı eğitime elverişsiz hale gelmesidir. Sonraki nedenlerden birisi de mektep binasının 1893 depreminde binasının ağır hasar görmesidir. BOA, MF.MKT., 120/23, 10 M 1308; Y..PRK.ŞD., 2/12, 8 L 1312.

Nezâretine gönderilmek üzere hazırladığı 2 Temmuz 1890 tarihli raporda rüştiye mektebi için kullandığı “*hakikaten mekteplik hâminden çıkmış olduğundan*” ifadesiyle okulun uygunsuz bir mahalde kaldığını ve daha verimli bir eğitim açısından uygun bir yerde yeni bir binanın yapılması gerektiğini vurgulamıştı. Ma‘mûretü’l-‘Azîz Vâliliği, Arif Bey’in incelemeleri doğrultusunda 8 Temmuz 1890 tarihinde Maârif Nezâreti nezdinde girişimde bulunarak okulun başka bir yerde inşası için izin istedi.¹¹¹

Taşınma girişimleriyle birlikte rüştiye mektebi binası ile arsasının, çarşı bölgesinde yeni caddelerin açılmasıyla birlikte kazandığı önem ve yüksek maddi değere göre değerlendirilmeye çalışıldığı görülmektedir. Bu bağlamda mektebin hem devamlı gelir getiren bir konuma kavuşturulması hem de sosyal amaçlı kullanılması düşünülmüştü. İki katlı olduğu anlaşılan mektebin üst katının Mehmed Arif Bey’in ifadesiyle ‘*mükemmel bir misafirhaneye dönüştürülebileceği*’, alt katı ve etrafındaki arsasına ise otuz dokuz dükkân yaptırılabilmesi öngörüldü. Bu durumda dükkân gelirlerinden eğitim için yıllık 25.000 kuruş civarında bir gelir sağlanabileceği tahmini olarak hesaplandı. Mektebin taşınmasıyla birlikte, sadece mevcut binanın eğitim için devamlı surette yıllık büyük bir gelir sağlamayacağı, aynı zamanda kazandırılacak yeni bir bina sayesinde şehrin imarına katkı sunulacağı belirtilmekteydi. Bu arada Ma‘mûretü’l-‘Azîz Vâliliği, başka bir yerde yapımına izin verilen rüştiye mektebi binasının masraflarının Mal Sandığındaki eski eğitim hissesinden karşılanmasını talep etti. Aynı zamanda vâli, bu işin her ne kadar masrafa yol açacak olsa da eski mektep binası ve arsasının değerlendirilmesiyle eğitim hissesine büyük meblağlarda gelir sağlayacağını ve bu gelirlerin kısa sürede yeni bina için harcanacak masrafları amorti edeceğini yazılarında hatırlatmaktaydı.¹¹² Maârif Nezâreti, Ma‘mûretü’l-‘Azîz Maârif Müdürlüğüne hitaben kaleme aldığı 10 Eylül 1890 tarihli yazısında vilâyetten gelen teklifin kabul edilebileceğini belirtti. Bununla birlikte yeni mektebin inşasına dair Vilâyet İdâre Meclisinden çıkacak keşif defterinin gönderilmesini istedi, ardından yeni mektebin ne şekilde inşa edileceğini, ne zaman yeni yerinde eğitime başlayacağını ve eğitime ara verilmeden taşınma için ne türden tedbirler alındığını sordu.¹¹³ Bu tarihlerde, rüştiye mektebinin taşınması hakkında yukarıdakilerin dışında bilgiler içeren yeni yazışmalara ulaşılamamıştır. Anlaşılan o ki 6 Kasım 1890 yangınının çıkması rüştiye mektebinin taşınması işini bir süreliğine sonuçsuz bırakmıştır.

Malatya Rüştiye Mektebinin taşınması hususu 1891 yılının ortalarında yeniden gündeme geldi. Okulun inşaat masraflarının Maârif Müdürlüğü’nün geçmiş seneler hasılatından karşılanması kararlaştırıldı ve inşa edilecek okulun keşifnamesi talep edildi. Malatya İdari Meclisi, okulun inşaat masraflarının en az 60.000 kuruş tutacağını, ancak bu miktardaki paranın karşılanması için hazinenin müsait olmadığını, ayrıca yaşanan yangınlar sebebiyle halktan da para toplamanın mümkün olmadığını belirtti. Diğer bir ifadeyle yeni bir rüştiye mektebinin inşasından vazgeçildi. Dolayısıyla Malatya İdari Meclisi, Rüştiye Mektebinin, Hükümet Konağı civarındaki Gazi Sinan Paşa Câmii’nin yanında bulunan ve bir önceki sene halkın yardımlarıyla inşa edilen mekteb-i iptidâiye binasına taşınmasını talep etti. Buranın tercih edilmesinde, bahsi geçen binanın mevcut rüştiye mektebi binasından daha geniş ve muntazam olması etkili oldu. Öğrencilerin bu binaya nakledilmesiyle boşa çıkacak eski Malatya Rüştiye Mektebi arsasının bir kısmının, altına beş adet dükkân ve üstüne bir daire yapılabilecek miktarının, belediyeye 30.000 kuruşa satılması ve buradan elde edilecek paranın daha önce tasarlanan inşaat faaliyetleri için harcanması planlandı. Elde edilecek paranın 20.000 kuruşu ile yirmi beş dükkânın inşası ile okulun misafirhane olarak kullanılabilen

¹¹¹ BOA, MF.MKT., 120/23, 10 M 1308.

¹¹² BOA, MF.MKT., 120/23, 10 M 1308.

¹¹³ BOA, MF.İBT., 25/123 tarih yok.

üst katının tamirâtı ve tadilatının masraflarının karşılanabileceği düşünöldü. Kalan 10.000 kuruş ile dükkânlardan ve misafirhaneden elde edilecek yıllık gelirin ise binası rüştiye mektebine devredilen iptidâî mektep için Nasuhi Bey Caddesi üzerinde bulunan vakıf arazisine yeni bir binanın yapılması ve bunun dışında Malatya'nın çeşitli yerlerinde inşası düşünölen üç adet ibtidâî mektebin masraflarına harcanması kararlaştırıldı. İptidâî mektebin inşası için eksik kalan para için ise yardımsever halka başvurulması düşünöldü. Malatya İdâre Meclisinin yukarıdaki kararları, Ma'mûretü'l-'Azîz Vilâyeti Maârif Müdürlüğü ve İdâre Meclisinde onaylanarak, Maârif Nezâretinden izin istendi.¹¹⁴

Merkezi hükümet, teklifi kabul etmemiş olacak ki sonradan mekteb-i rüştiye binasının mekteb-i iptidâîye binası yapılması kararlaştırıldı. Ancak bu sırada yaşanan 3 Mart 1893 depreminde bina ağır hasar görererek kullanılamaz hale geldi. Deprem sonrasında mekteb-i iptidâîye fikrinden vazgeçildi. Bir müddet sonra hayırsever ahali tarafından borçlanılarak, arsasına otuz iki adet dükkân inşa edildi. 1895 yılı başlarında ise bu dükkânların kira gelirlerinden elde edilen paralarla, 53.375 kuruş masrafla, daha önce planlandığı üzere bir misafirhanenin inşa edilmesi kararlaştırıldı ve merkezi hükümetten izin istendi. Verilen izin doğrultusunda misafirhanenin inşaatına başlanarak, kısa süre içerisinde bitirildi.¹¹⁵

Yangın ve Sonrasında Üstün Gayreti Görölenlerin Taltif Edilmesi

Afet yönetimi bağlamında değerdendirilebilecek hususlardan birisi de afetzedelerin yaralarının sarılması bağlamında üstün gayretleri görölenlerin ödüllendirilerek taltif edilmeleridir. Ödüllendirme talepleri yerel hükümetten gelmekteydi. Ma'mûretü'l-'Azîz vâlisi, birinci yangın sonrasında, 19 Şubat 1890 tarihinde, gayretlerinden dolayı takdir ettiğı bazı kişilerin nişanlarla taltif edilmesini Dâhiliye Nezâretinden talep etti. Bu isimlerin başında kendisinin Elazığ'dan gönderdiği Hacı Mehmed Said Efendi gelmekteydi ki dördüncü rütbeden bir kıta Mecidî nişanla taltif edilmesi istendi. Ödüllendirilmesi istenen bir diğerd kişi ise Malatya ileri gelenlerinden Tutliyan Ohannes Efendi idi. Ohannes Efendi için üçüncü rütbeden Mecidî nişan talep edildi. İki görevlinin taltif edilmesiyle ilgili talebin cevabı kısa sürede alınmamış olacak ki Vâli Ali b. Cemil Yusuf Paşa, Sadârete hitaben kaleme aldığı 26 Mart 1890 tarihli yazısında ödüllendirme talebini yeniledi. Neticede padişahın 3 Haziran 1890 tarihli iradesi ile ismi geçerd kişiler nişanlarına kavuşmuş oldular.¹¹⁶

Birinci yangın sonrasında olduğu gibi ikinci yangın sonrasında da üstün gayret gösteren kişilerin taltif edilmesi Ma'mûretü'l-'Azîz Vâliliğı tarafından talep edildi. Vâli Nasuhi Paşa 18 Kasım 1890 tarihinde yangının söndürölmesi sırasında ve câmiler ile medreselerin inşasında gayret gösterenlerin taltifini istirham ederek, bu kişilerin isimlerinin bulunduğu evrakı posta ile göndereceğini belirtmekteydi.¹¹⁷

Yangınzedelere Sağlanan Bazı Kolaylıklar ve Suiistimal İddiaları

İkinci yangın sonrasında Vâli Nasuhi Paşa'nın, parasal yardım ve borçların dışında, Malatya halkı için bazı kolaylıkların gösterilmesi hususunda bazı taleplerde bulunduğu görölmektedir. Bu bağlamda vâli, Erzurum istihkamâtı¹¹⁸ için Malatya'dan istenilen amelenin, kasabanın geçirmiş olduğu iki büyük yangın neticesinde çektiğı büyük sıkıntılardan bahisle şahsen ya da bedelen yerine getirilmesine güçlerinin

¹¹⁴ BOA, MF.MKT., 130/64, 22 M 1309.

¹¹⁵ BOA, Y..PRK.ŞD., 2/12, 8 L 1312; Tekdal, a.g.m., 376.

¹¹⁶ BOA, DH. MKT., 1711/34, 4 Ş 1307; İ.DH., 1181/92331, 14 L 1307.

¹¹⁷ BOA, Y.MTV., 46/76, 5 R 1308; İ.MMS., 117/5017, 14 R 1308.

¹¹⁸ Düşmana karşı savunma amacıyla arâzi üzerinde yapılan her türlü inşaat ve siper. Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, haz. Aydın Sami Güneyçal, (Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları, 1998), 457.

yetmeyeceğini belirtmiş ve bu senelik Malatya halkının muaf tutulmasını talep etmişti. Vâlinin talebi, Dâhiliye Nezâreti tarafından 10 Eylül 1891 tarihinde Seraskerlik makamına iletili.¹¹⁹ Bununla birlikte talebin sonucu hakkında herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır.

Yangının yaralarının sarılması ve yardımların yapılması aşamasında bazı mağduriyetlerin yaşandığına dair şikâyetler de mevcuttur. Bunlardan birisi Arslanbey Mahallesi ahalisinden Kalaycızade Ahmed'e ait olup, şikâyet mevzuu, yangın sonrasındaki taksimatla alakalıdır. Bahsi geçen yangınzede, sahip olduğu ve tapusu bulunan bir adet dükkân arsasının kendisine çok geç verilmesinden dolayı şikâyette bulunmuştur. Kalaycızade Ahmed, sonuç alamayacağını düşünmüş olmalı ki şikâyet dilekçesini yerel makamlara değil, hükümet merkezine göndermiştir. Yazışmaların 1894 yılında yapıldığı dikkate alınrsa ve müddeinin iddiası doğruysa ciddi bir gecikmenin yaşandığı söylenebilir. Şikâyet dilekçesi üzerine Dâhiliye Nezâreti 24 Ağustos 1894 tarihinde Ma'mûretü'l-'Azîz Vâliliğine bir talimat vererek, iddiann araştırılmasını ve neticesinin bildirilmesini istemiştir.¹²⁰ Bununla birlikte araştırmanın neticesine dair bir arşiv kaydına ulaşmak mümkün olmamıştır.

1890 yangınının yaşandığı gün Malatya'da yangınla ilişkili olduğu sonradan öğrenilen bir olay tespit edildi. Olay, ikinci yangının çıktığı akşam vakitlerinde Hristiyan mahallesindeki evlerden birinin penceresinden tabancayla ateş edilmesidir. Ateşin bu sırada oradan geçmekte olan devriye koluna atıldığı iddia edilerek, buna cesaret eden kişi araştırılarak tutuklandı. Ancak yapılan inceleme ve yargılama neticesinde zanlının Malatya'da çıkan yangını haber vermek amacıyla tabancasını ateşlediği anlaşıldı. Bunun üzerine 20 gün kadar tutuklu bulunan zanlı serbest bırakıldı.¹²¹

Yangınlara Dâir Duyguların ve Düşüncelerin Yansıması: Destân-ı İhrâk-ı Sâni Şiiri

Yaşanan yangınlar dükkânları ve evleri yanan Malatya halkını maddi anlamda çok zor durumda bıraktığı gibi, Malatya halkının tamamını büyük üzüntüye sevk etmişti. Toplumun duyguları, 1890'da yaşanan ikinci yangın sonrasında Şâir Necatî¹²² tarafından kaleme alınan "Destân-ı İhrâk-ı Sâni"de yani "İkinci Yangın Destanı"nda dile getirilmiştir. İkinci yangın hakkında önemli ipuçları barındıran ve 57 dörtlükten oluşan bu şiirin afetten hemen sonra kaleme alındığı anlaşılmaktadır.

¹¹⁹ BOA, DH.MKT., 1866/80, 5 S 1309.

¹²⁰ BOA, DH.MKT., 274/64, 21 S 1312.

¹²¹ BOA, DH. MKT., 1800/142, 8 Ş 1308.

¹²² Şâir Necatî'nin asıl adı Mehmed'dir. Malatya'da Vezir-zâde lakabıyla tanınan bir aileye mensup olup, Şeyh Halil Efendi'nin oğludur. Hafızdır. İstanbul'da uzun süre kalmış, Kuleli Kışlası Hastahanesi ikinci imamlığı görevinde bulunmuş ve bu görevinde iken emekli olmuştur. Ne zaman ve nerede vefat ettiği bilinmemektedir. Bununla birlikte en az 70 yıl ve 1893'e kadar yaşadığı bilinmektedir. Şâir, tasavvuf yolunda ilerleyerek Nakşibendi tarikatının Halidî kolunda şeyhlik makamına ulaşmıştır. Şiirlerinde önce Fehmî, sonra Necatî mahlasını kullanmıştır. Dinî, tasavvufî ve sosyal konuları içeren şiirler kaleme almıştır. Şâir Necatî, özellikle toplumu ilgilendiren meseleleri ve etrafında yaşanan olayları, şiirlerinde ayrıntılı bir şekilde tasvir etmiş ve düşüncelerini sade ve akıcı bir dille kaleme almıştır. Etrafında cereyan eden olaylar sonrasında toplumun durumunu eleştirel bir gözle değerlendirmiştir. 83 şiirden oluşan bir Divan'a sahiptir. Çeçen, a.g.e., s. 15-39

DESTÂN-I İHRÂK-I SÂNÎ¹²³

Dinle kelâmını ey ibn-i insan
İhrâk-ı sâniyi edeyim beyân
Ehli Malatıyye oldu perîşân
Rûz u şeb (yangın günü) ağlatdı pîr ü civânı

Neccâr oğlu dükkânından tutuşdu
Yangın yanıp her tarafa yetişdi
Zâlim hırsız ara yere girişdi
Yağmalayıp mâlî tutdu pinhânî

Bu ednâ pendimi tut ki gözüm
Gerçi makbûl ise söylesem sözüm
Çınarlı Câmî'e pek yandı özüm
Çıktı âsümâne tozu dumanı

Noksân kîle ile eğri terâzi
Ahmak bulurlarsa yolarlar kazı
Gitdi Malatya'nın kalmadı feyzi
Korkarım bulmazlar bir lokma nânı (ekmeği)

Tekebbür oldular (kibirlendiler) cümle ağniyâ (zenginler)
Bilmem ne gidişdir gidişler fenâ
Kâffe menhiyyâtlar (yasaklar) oldu 'ayânî (açıktan)

Dikkatle efendim bir nazar kılın
Bakın şu ihrâka (yangına) bir 'ibret alın
Bu belâyı sizler ol Hakdan bilin
Bu yüzden kimseye kılman bühtânı (iftirayı, suçlamayı)

Dükkân sahibinin kırıldı beli
Kapandı söylemez ol bülbül dili
Sersem gibi herkes şaşırđı yolu
Kalmadı insanın tâb u tevânı (gücü kuvveti)

Kırlarlar namazı du'âya durmaz
Beş para sadaka zekâtı vermez
Sâ'illerin (dilencilerin) kimse hâlini sormaz
Nazar kılın başa gelen tufanı

¹²³ Çeçen, a.g.e., 108-114; Adnan Işık'ın destanı yorumlarken, "Çınarlı Câmîye pek yandı özüm" mısrasından yola çıkarak Çınarlı (Babüssaade Ağası) Câmîi'nin yandığını ve yeniden inşa edildiğini ifade etmektedir (Işık, a.g.e., s. 608) ki, bu yorumun ikinci kısmı yanlıştır. Nitekim inşa edilmesi için girişimlerde bulunulsa da Çınarlı Câmîi'nin inşaatının başladığına ya da bitirildiğine dâir herhangi bir kayıt bulunmamaktadır.

Yangın yanıp her tarafa çekildi
Emlâk sâhibinin beli büküldü
Harâb oldu sanki hinta (buğday) ekildi
Ola ki pâdişâh ede ihsânı

Gelin ey kardaşlar tevbe kılalım
Şerî'at râhına (yoluna) doğru gidelim
Hudânın nevhini (yasaklarını) gel terk edelim
Tefekkür kılalım ol kabristânı

Fukarâya şâhım ya kimler bakar
Kuru sebebiyle yaşları yakar
Yetimlerin âhı semâya çıkar
Bi'llâhi ditretir 'arş-ı Rahmânı

Ger Hakdan olmazsa deprenmez sinek
Şu denî (alçak, soysuz) dünyaya çekme gel emek
'İsyân bizlerindir kime ne diyek
Zirâ incitdiler ehl-i 'imânı

Kalması cihânda ehl-i sadâkat
Günbegün artmakta ehl-i delâlet
Ne yapsın fâsıka erbâb-ı devlet
Öyle kimselerin nârdır (ateştir) vatanı

Sülûk-i İslâmı elden kodular
Cebr ile yetîmin mâlın yediler
Rakıya imâm suyu dediler
Hatâ zann eylemez kılar küfrânı

Zâhidler terk etdi savm u salâtı
Ganîler terk etdi haccı zekâtı
Yokdur bu dünyanın asla sebâtı
Yalan cife içün döner pervânı

Ciğer ihrâk olup benzer kebaba
Hiçbir söz yokdur rakı şarâba
Hakkın belâları gelmez hesaba
Nazar kıl hadîse yokla Kur'ânı

Pes tehi (boşuna) söylemez şâirler kelâm
Âhir zamandır böyle bir eyyâm
Şimdi destânımız bulmakta hitâm
Haberdâr edeyim ol Hamîd Hânı.

Tefekkür kılmazlar mevti memâtı (ölümü),
Yoksa nûş etdik mi (içtik mi) âb-ı hayâtı
İçinde neyin var be hey Necatî
Ehl-i takvâların geçdi zamânı.

Şâir Necati, yukarıda 18 kıtasının verildiği şiirinde, yanan Malatya Çarşısı'nın bulunduğu bölgeyi dümdüz bir yazıya benzetmiş ve Malatya'nın perişan olduğunu belirtmiştir. Dükkân sahiplerinin bellerinin kırıldığını, güç ve kuvvetlerinin kalmadığını, başta dükkânlarını ve evlerini kaybedenler olmak üzere bütün halkın moral olarak çok kötü durumda bulunduğunu, yangının gençleri dahi ağlattığını ifade ettikten sonra özellikle Çınarlı Câmii'nin yanmasına çok üzüldüğünü söylemiştir.

Şâir, 1890'da yaşanan yangın sonrasında yazdığı bu şiirinde sadece Malatya'nın durumunu ve üzüntülerini dile getirmemiş, aynı zamanda yangınların meydana gelmesinin sebebi olarak, toplumsal durumunu ele alan eleştirel değerlendirmeler yapmıştır. Şiirden açıkça anlaşılacağı üzere, Şâir Necatî, bu dönemde yetim malı yendiğini, helal kazançlara haram katıldığını, hırsızlığın yaygınlaştığını, hatta yangın sırasında bile hırsızların dükkânları yağmaladıklarını, tartıda yolsuzluk yapıldığını, yetim malı yendiğini, rakının imam suyu olarak tüketildiğini ve câiz görüldüğünü, veled-i zinaların dünyaya gelmekte olduğunu, zenginlerin kibir içinde bulduklarını, haccı ve zekatı terk ettiklerini, fakirlerin ve dilencilerin görmezden geldiğini, kadınların eşlerine itaat etmediklerini ve gidişatın çok kötü olduğunu belirtir. İslam'a aykırı bu tür çirkin hareketlerin bolca görüldüğünü ve günahların açıkta işlendiğini ifade eden şâir, ayrıca ezana ve namaza gereken önemin verilmediğini, insanların ölümü ve ahiretlerini pek düşünmediklerini, takva sahiplerinin pek kalmadığını, kısacası dinden diyanetten uzaklaşıldığını ve Malatya'nın feyzinin kalmadığını vurgular.

Halkın İslam'dan kopuşu ve neticesinde yaşanan ahlaki yozlaşmanın belaları davet ettiğini anlatmaya çalışan şâir, Malatya da yaşanan yangınların da Allah'ın bir hikmeti yani uyarısı olarak meydana geldiğini vurgular. Yangınlardan ibret alınması gerektiğini ifade eder ve herkesi Allah'ın yasaklarını terk etmeye, tövbe etmeye, ölümü tefekkür etmeye ve Allah'a sığınmaya davet eder. Bununla beraber kimsenin nasihat dinlemediğini ve kendisinin Allah'a sığındığını üzülecek ifade eder. Ayrıca şâir, fakir halkın yardıma muhtaç olduğundan bahisle Padişah II. Abdülhamid'e seslenir. Yapacağı yardımlarla fakirlerin, yetimlerin duasını ve sevabını alacağını ifade eder.

Sonuç

19. yüzyılın son çeyreğinde Ma'mûretü'l-'Azîz vilâyetine bağlı bir livanın merkezi konumunda bulunan Malatya şehri, 1889 ve 1890 yıllarında iki büyük yangına maruz kaldı. İki yangının da çıkış sebebi bilinmemekle birlikte aralarında bazı benzerlikler ve farklar bulunmaktadır. İki afet sırasında çarşıdaki dükkânların ahşaptan ve birbirlerine bitişik bir şekilde inşa edilmiş olması, yangınların çıktığı sırada havanın rüzgârlı olması ateşin kısa sürede ve hızlı bir şekilde yayılmasına neden olmuştur. Bu durum, her iki yangının da uzun bir müddet söndürülememesine ve çarşının tamamı ya da büyük bir bölümü ile diğer bazı binaların küle dönmesine yol açmıştır. Bununla birlikte yangınlarda can kaybının yaşanmaması en büyük teselli kaynağı olmuştur.

İki yangın arasındaki farklara baktığımızda ise ikinci yangının daha geniş bir alana yayıldığını ve daha fazla tahribata yol açtığı görürüz. İkinci yangında çarşıdaki dükkânların tamamının yanması ve alevlerin çarşı civarındaki bir kısım evlere sirayet etmesi, zararın boyutunu büyütüştür. Öyle ki yangınların birincisinde 600 ilâ 1.000 arasında, ikincisinde 1.100 ilâ 1.300 arasında bina küle dönmüştür. Dükkânların ve evlerin yanı sıra yangınlardan ciddi bir şekilde etkilenen diğer binalar ise câmiler, medreseler ve hanlar olmuştur. İki yangın arasındaki farklardan bir diğeri ise ilkinin gündüz, diğerrinin gece saatlerinde çıkmasıdır. Ancak bu fark genel neticeyi değiştirmemiş, yukarıda bahsedildiği gibi, ikinci yangında birkaç yüz bina fazla yanmıştır. Bununla birlikte birincisinde yangının gündüz çıkması, dükkân sahiplerinin mallarının önemli bir kısmını kurtarabilmelerine imkân sağlamıştır. İkinci yangında dükkân sahipleri mallarının çok az bir kısmını kurtarabilmişlerdir.

On bir buçuk ay içerisinde böylesi iki büyük yangının aynı kentte ve aynı muhitte yaşanması nadiren meydana gelen bir şey olmakla birlikte aynı kişileri etkilemesi açısından sonuçları çok ağır olmuştur. Birinci yangında geçim kaynaklarını kaybeden ve maddi yetersizliklerden dolayı dükkânlarını yine ahşaptan yaptırmak zorundan kalan çarşı esnafı, tam kendilerini toparlamaya başladıkları bir anda, daha bir yıl dolmadan, ikinci defa yangın talihsizliğini yaşamaları nedeniyle maddi anlamda çok zor durumda kalmıştır. 1891 yılı ve sonrasında çiftçinin büyük gelirler elde ettiği afyon fiyatlarında büyük oranda gerçekleşen düşüş, 1893 yılında, 3 Mart 1893'te meydana gelen deprem ve bundan birkaç ay sonra baş gösteren kolera salgını maddi ve manevi açıdan Malatya'yı adeta felce uğratmıştır. Yani 1889-1894 yılları arasındaki beş yıl Malatya ve Malatyalılar için çok zor geçmiştir.

Birçok afet ve talihsizliğin ardı ardına gelmesi nedeniyle maddi açıdan güçsüz düşen Malatya halkı maddi câmi ve medrese gibi binaların inşası için yeterli miktarda katkı sağlayamamıştır. Neticede yanan câmi ve medreselerin yenileri, inşaatlarına yangından hemen sonra başlanmasına rağmen kaynak probleminin aşılammaması nedeniyle, çok geç, uzun bir süre sonra tamamlanmıştır. Câmilerin 20 yılı aşkın bir sürede tamamlanabilmesi, hayırsever halkın o sırada içinde bulunduğu maddi sıkıntılara işaret etmektedir.

1889 ve 1890 yangınları sonrasında afetzedelerin yaralarını sarmak amacıyla Malatya ve Elazığ'daki idareciler ile yerel meclislerin yoğun bir mesai harcadıkları görülmüştür. Hükümetten sağladıkları maddi destek ve kredilerle her iki yangın sonrasında, daha bir yıl geçmeden, dükkânların inşasının tamamlanması ve çarşının düzenlenmesi, idarecilerin başarılı çalışmalar yürüttüklerine işaret etmektedir. Ayrıca yangın sırasında ya da sonrasında üstün gayret gösteren görevlilerin, merkezi hükümet tarafından taltif edilmesi, dönemin idari politikaları hakkında ipucu barındırmaktadır.

Yangınların, Malatya kent merkezinin imarında ve yeniden şekillenmesinde birinci derecede rol oynadığını söylemek mümkündür. Yapılan çalışmalar neticesinde Malatya kasabası daha geniş cadde ve sokaklara kavuşmuş yani daha modern bir görünüm kazanmıştır. Yanan dükkânlar yerlerini daha sağlam ve daha güzel görünüme sahip olan yenilerine bırakmış, adeta kentsel dönüşüm yaşanmıştır. Yeni açılan caddeler sayesinde adeta çarşı içerisinde kalan Malatya Rüştîye Mektebi eğitim açısından daha elverişli bir yere taşınmıştır. Binasının depremde ağır hasar görmesinden sonra merkezi konumda bulunan arsasına çok sayıda dükkân ve bir misafirhane inşa edilmek suretiyle çarşı kapsamına alınmıştır. Yani yangınlar sonrasında Malatya kent merkezi modernleştiği gibi aynı zamanda genişlemiştir.

Yangınlar, edebiyata da yansımış ve Şâir Necatî tarafından bu konuda iki şiir kaleme alınmıştır. Şiirlerde toplum olarak İslam'dan uzaklaşmanın ve açık bir şekilde günah işlemenin belaları, afetleri davet ettiğinin dile getirilmesi, hafız olan ve imamlık görevinde bulunan Şâir Necatî'nin kişiliğinde, o dönemin din adamlarının görüşlerini yansıttığı söylenebilir.

Kaynakça

Başkanlık Osmanlı Arşivi Belgeleri (BOA)

Bâbiâli Evrâk Odası Evrâkı (BEO.) 24/1733, 27 ZA 1309; 493/36924, 11 R 1312.

Dâhilîye Nezâreti Mektûbî Kalemi Evrâkı (DH.MKT.) 26/8, 14 L 1310; 274/64, 21 S 1312; 1682/112, 24 R 1307; 1684/122, 2 CA 1307; 1684/143, 2 CA 1307; 1688/81, 17 CA 1307; 1711/34, 4 Ş 1307; 1779/83, 26 L 308; 1780/15, 28 RA 1308; 1783/111, 10 R 1308; 1800/142, 8 Ş 1308; 1814/121, 22 R 1308; 1866/80, 5 S 1309; 2055/77, 8 Ş 1310; 2319/51, 14 ZA 1317.

İrade Dâhilîye (İ.DH.) 1181/92331, 14 L 1307; 1202/94125, 12 R 1308; 1302/5, 25 R 1310.

İrade Meclis-i Mahsûs (İ.MMS.) 117/5017, 14 R 1308.

İrade Şûrâ-yı Devlet (İ.ŞD.) 103/6124, 23 RA 1308.

Meclis-i Vükelâ (MV.) 59/41, 10 R 1308.

Maârif Nezâreti Tedrîsât-ı İbtidâiyye Kalemi Evrâkı (MF.İBT.) 25/123 tarih yok ; 27/60, 24 Ş 1308.

Maârif Nezâreti Mektûbî Kalemi Evrâkı (MF.MKT.) 120/23, 10 M 1308; 130/64, 22 M 1309.

Sadâret Mektûbî Mühimme Kalemi Evrâkı (A.MKT.MHM.) 501/39, 14 R 1308.

Şûrâ-yı Devlet (ŞD.) 327/48, 14 RA 1308; 1466/1, 5 R 1310; 1471/6, 29 RA 1313; 1471/34, 21 ZA 1314.

Yıldız Mütenevvi Maruzât Evrâkı (Y.MTV) 41/40, 29 RA 1307; 46/76, 5 R 1308.

Yıldız Perâkende Evrâkı Askerî Ma'rûzât (Y.PRK.ASK.) 52/25, 25 RA 1306; 66/55, 23 RA 1308.

Yıldız Perâkende Evrâkı Dâhilîye Nezâreti Ma'rûzâtı (Y.PRK.DH.) 3/58, 26 RA 1307.

Yıldız Perâkende Evrâkı Şûrâ-yı Devlet Ma'rûzâtı (Y.PRK.ŞD.)2/12, 8 L 1312.

Sürelî Yayınlar

Görüş, Celâl Yalvaç, "Malatya Tarihinden Notlar: Çınarlı Câmi", 26 Haziran 1984.

Mamûretü'l-'Azîz, S. 19, 20 R 1301.

Sabâh, S. 254, 22 N 1307.

Salnâme-i Vilâyet-i Ma'mureti'l-'Azîz, H. 1310 (M. 1892).

Tercümân-ı Hakikat, S. 3714, 12 R 1308.

The Levant Herald, Vol. IX, S. 46, 25 Kasım 1889; Vol. X, S. 46, 17 Kasım 1890; S. 48, 1 Aralık 1890; S. 51, 22 Aralık 1890; Vol. XI, S. 5, 2 Şubat 1891; S. 6, 9 Şubat 1891; Vol. XIII, S.13, 27 Mart 1893.

Telif Eserler

Aytaç, İsmail. "Malatya", *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, 27, (İstanbul 2003), ss. 474-477.

Aytaç, İsmail. "Malatya ve Yöresinde Türk-İslam Dönemi Yapıları", (doktora tezi, Selçuk Üniversitesi, 1998).

Çeçen, Mehmet Korkut. *Malatyalı Necatî Divanı*, Ankara: Grafiker Yayınları, 2015.

- Devellioğlu, Ferit. *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, haz. Aydın Sami Güneyçal, Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları, 1998.
- Göğebakan, Göknur. "Malatya", *DİA.*, 27, (İstanbul 2003), ss. 468-473.
- Işık, Adnan. *Malatya (1890-1919)*, İstanbul: YY., 1998.
- Karakaş, Okan. "Kentsel Mekân Olarak Meydanların Mekânsal Kalitesinin Ölçülmesine Yönelik Bir Araştırma: Malatya Yeni Câmi Meydanı", (yüksek lisans tezi, Fırat Üniversitesi, 2019).
- Kazancıoğlu, Habibe. "Osmanlı Arşiv Belgeleri Işığında Malatya", (yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi, 2001).
- Kuruçaylı, Burak. "Kollektif Bir Hafıza Mekanının İyileştirilme Süreci: Yeni Câmi ve Çevresi (Malatya) İçin Peyzaj Tasarım Önerisi", (yüksek lisans tezi, İnönü Üniversitesi, 2020).
- Quataert, Donald. *Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım (1876-1908)*, Çev. Nilay Ö.Gündoğan-Azat Z. Gündoğan, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2008.
- Satılmış, Selahattin. "1893 Malatya Depremi ve Afet Yönetimi", *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, 39 (2016): 137-178.
- Satılmış, Selahattin. *Osmanlı Devleti'nde Afet Yönetimi ve Depremlerin Sosyo-Ekonomik Etkileri*, İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık, 2017.
- Tekdal, Danyal. "Osmanlı Modernleşme Döneminde Bir Taşra Okulu: Malatya Erkek Rüşdiyesi (1870-1899)", *Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, 12/3, (2020): 369-409.
- Ürkmez, Naim. "Osmanlı Devleti'nde Bir Toplumsal Dayanışma Örneği: 1893 Malatya Depremi", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9/43 (2016): 970-986.
- Ürkmez, Naim. "Malatya'da Üç Yangın: 1889, 1890 ve 1919 Yangınları", *Geçmişten Günümüze Malatya Uluslararası Sempozyumu (14-16 Nisan 2016) Bildiriler Kitabı*, C. I, Yay. haz. Selcan Koçaslan, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2017, s. 755-767.

İnternet Kaynakları

- <https://malatyagunlugu.wordpress.com/tag/malatya-yeni-cami-tarihcesi/> (Erişim Tar. 02.08.2021).
- <https://www.ttk.gov.tr/tarih-cevirme-kilavuzu/> (Erişim Tar. 07.09.2021).